KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXX évf. *Május—Junius. 1895.* *3-ik füzet.*

Alkudozó theologia.

A vallások kétfélék: termettek és kijelentettek*). Az elsőbbek közt megnevezhetem például a fétisismust, az ősök lelkei *cultusát*, latinul kell mondanom, mert „tisztelet" nem fejezi ki egészen; „imádás" pedig többet mond,) továbbá az égi testek és maga az ég imádását, vagy természeti állapotukban vagy személyesitve, mint a görög és római mythologiában. A kijelentetteket hiánytalanul elésorolhatom: ezek a Zoroastrimus, Brahmanismus, a Buddhismus, Jahveismus, Christianismus, Mahomedismus. Minthogy ezeknek a kijelentései irásban is van foglalva, könyves vallásoknak is nevezhetnők. Szent könyveik: a Zend Avesta, a Védák, a Lalita Vistara, az Ó-Testamentum, az Uj-Testamentum, a Korán. Köztük az a különbség, hogy az egy Biblián kivül mindeniknek évek sok százain át megállapitott és változatlanul gondosan megőrzött szövegei vannak; holott a Bibliát az ujabb kor kutató szelleme birálat alá fogta.

A biráló eljárás a keresztény felekezeteket két (úgyszólva) pártra szakasztotta, u. m. az „orhodoxus"-okéra és a „liberalis"-okéra, a melyek ellenséges lábon állanak egymással szemben. Az elsőbbek ugyanis a r. cathol. conciliumokban megállapitott (kanonizált) bibliai könyvekhez és ezeknek szövegéhez ragaszkodnak, (megjegyezve, hogy a Lutheranusok és Reformatusok az Ó-Testamentumnak csak zsidó-szövegü könyveit ismerik el kanonizáltnak.) A szabadelvüek ellenben a Bibliai critica eredményeit is elfogadják.

A legujabb időben azonban oly írók is állottak elé, a kik közölni akarják a vágást. Ilyes kisértményeket ismertet *Armstrong A.* egy amerikai folyóiratban, a melynek »Uj Világ« (New World) a czime. Ezt az ismertetést kivánom én forditásban közölni.

* * *

A mi nemzedékünkre egy mélyen érdeklő mozgalom nyomta a bélyegét Megkisértik sokfelől, hogy oly theologiai alkatot állitsanak fel, a mely egyszersmind számba vegyen mindent, a mi mondani valója van a criticának és a tudománynak a hagyományszerüen

*) Religio naturalis, r. revelata.

»igazhitü«-eknek* tartott állitásokra nézve és mégis valahogy megtartsa a dogmák lánczolatát. Ez a törekvés nagyszerü megkisértése annak, hogy miképpen lehessen két urnak szolgálni. A legmagasabb jellemü, dús müveltségü férfiak próbálkoztak meg vele oly őszintén, a milyen őszinte alku lehet. Csatlakozásra késztett nagyon sokakat, a kik nem akarnak megválni régi szerelmöktől, mig ki nem egyezkedhetnek az ujjal; a régi szerelem az orthodox theologia levén, az uj az eléhaladó gondolkodás. Számithat az a kisértmény buzgó hálajára sok fiatal papolónak, a kik azt vélik, hogy több jót tesznek, ha az uj bort ó tömlőbe töltik, semmint ha még tekintélytelen firmáju, közkeletnek még nem örvendő palaczkokban árulják. Tovább tólja az a gonosz napokat a béke és barátság kedvelői elméjében. Ugy látszik, mintha áthidalná a forradalom mély szakadását (*abyssus*). Mindezeknél fogva ez, értelmi, szellemi és társadalmi tekintetben legnagyobb érdekü ügy minden értelmes figyelő szemében.

Ez a mozgalom, a mely Uj Theologia vagy Uj Orthodoxia nevet kapott, vagy átalános és következetes (thorough, ném. durchgreifend) vagy éppen az ellenkezője. Azaz: vagy megmarad állhatatosan elveinél, vagy alkalom szerint elsuhan ottan-ottan mellettök. Az első esetben bátorkodom, jóllehet kétségeskedve azt hinni, hogy reményvesztett ellenmondás. Az utóbbiban ködös határozatlanság, a mely a lelkiismeretet elaltatja és észbeli segitséget senkinek sem nyujt.

Dr. Fainbairn, az Oxfordi Mansfield Collegenek igen tanult és kitünő főnöke és az egyetemi testületnek Angliában elsőrangu tudósa, egy nyilatkozatot ada ki, a mely világosan megismerteti az Uj Theologiát a merő átalános alakjában. Tudnivaló, hogy ily czimü könyvét értem: »Krisztus helyzete a mostani Theologiában.«**) Hajlandó valék eleinte merőben kihagyni ezt a munkát az Uj Theologiák sorából, ugy látszván, hogy a vitás kérdések felett való alku nélküli döntései a régiebb társulatok rendszerébe utasitandók. De tovább tanulmányozván az veszem észre, hogy nem lehet igazságosan vádolni Dr. Fairbraint azzal, mintha nem akarná tudni, mi mondani valója van a criticismusnak a kereszténység eredetéről és emberi történelméről. Mesteri kézzel terjeszti elénk az egészet. Sohasem veszi magának azt a szabadságot, hogy következtetéseit hagyományos vagy egyházi tekintélyekre alapitsa. Mindent, a mi az uj gondolkodásnak mondani valója van, szivesen elismer. Ennél fogva minden bizony-

---

*) Orthodox.

**) The Place of Christ in Modern Theology.

nyal helyet követelhet az uj theologusok közt. Ha következtetései mégis szembeszökő ellentétben vannak az előzményeivel, az nem a teljes átalánosság hiányának, sem a modern criticismus eredményei számba nem vételének tulajdonitandó, hanem puszta és vakmerő ellenmondás (contradictio).

Dr. Fairbairn legelől is kikerüli a theologiai nyomozást egy csudálatos *a priori* feltevéssel — nem kisebbel, mint az: hogy az Isten természetéről való minden vizsgálódás *(speculatio)*, a mely korábbi, mint az Uj Testamentom irodalma, nem theologia; ellenben, hogy a theologia a keresztény Szentirás magyarázatával kezdődik és végződik Az és csupán csak az neki az »eredeti forrás«. Mintha bizony az Isten és az ember és a világegyetem közti viszonyok vizsgálatának lehetnének más forrásai, mint az Isten és ember és a világegyetem maguk.

Szoros kutatás azt a tényt hozza ki, hogy mindennek „eredeti forrása" Dr. Fairbairn véleménye szerint: „Jézus öntudata." Még pedig nem csak erkölcsi és szellemi fogalmakra nézve, hanem eltekintve az Istennek az emberhez való viszonyától, az Istenség szerkezetére nézve. Aztán az Uj Testamentom minden irói fogalmait a Jézus öntudata szolgálatába állitja — még a Sz. Páléit is, holott annak, a ki elsőben olvassa azt a dicső irodalmat, legott feltünik, hogy a pogányok apostolának sok oly fogalma van, a melyeknek nyoma sincs sem a Synoptikusok, sem a negyedik Evangélium szerinti Jézus öntudatában. Nagyon szerettem volna, hogy a Sz. Pál theologiájára alkalmazza Dr. Fairbairn az ő sokszor ismételt saját elvét: „A theologiának elhatárzó (determináló) elve . . . Krisztus. Ezzel a nézettel kell azt alkotni és Ő vele egyetértve állapittatik meg az igazság." Érdeklett volna engem, ha megkisérti, ámbár magam részéről azt hiszem, hogy a szóba vett elv éppen nem felel meg az igazság követelésének, mert a Krisztus gondolatának próbaköve a lélekbe oltott legtisztább eszmékkel való öszhangzat és az Istentől az emberi értelembe vésett törvényekkel való egyetértés.

Midőn annak a fürkészéseivel foglalkozunk, hogy minő tartalmat fedez fel Dr. Fairbairn a Krisztus öntudatában, elképpedünk, hogy mi jő ki. Dr. Fairbairn a történelmi Jézusban az ő saját Istenségének teljes öntudatát teszi fel, és mégis ezt mondja: „Ha ugy fognák fel Krisztust az ő történelmi életében, mint egy öntudatos Istent, a ki ugy él és beszél, mint egy korlátolt ember, azzal a Doketismust*) állitnók, a legrosszabb alakjában, mert az őt véghe-

*) *Dokéták.* Ezzel a közös névvel jelölik mindazon eretneket, a kik Krisztusnak csak látszólagos testet tulajdonitottak (ezért nevezték fantaziastáknak is) Pall. Lex. F. j.

tetlen valótlanságba oszlatná fel.“ Ezzel tökéletesen egyetértek. De micsoda nyomorult álokoskodással kisérti meg összeegyeztetni az Istenségnek ezt a nem öntudatosságát az Istenségnek azzal az öntudatosságával, a mely Dr. Faibairn theologiájának éppen az alakja?

De Mansfield főnöke nagy értekezésének az a része irányozza Jézusnak egyszerü és gyönyörü tanitása ellen a leghalálosabb döfést, a hol theologiája érdekében arra törekszik, hogy az Isten atyai viszonyát Krisztushoz és az Istennek mi hozzánk való atyai viszonyát megkülönböztesse egymástól. Szerinte ezek merőben különböző nemei az atyaságnak. Azt a véleményt koczkáztatom, hogy a theologia egész irodalma nem nyujtja szembeszökőbb példáját annak, hogy miképp veszteget meg egy rögzött előitélet bétolakodása azt, a mi részrehajlatlan magyarázat akarna lenni, mint az a szakasz, a melyben az a különbség állittatik. A megkisértett különböztetés egymást üző zavarok sora. Lássuk az állitmányokat a mint következnek: 1. Krisztus, fia az Atyának, de csak annyiban, hogy az Isteni Személyek egyike a Háromságban (tehát nem fia az Istennek az „Isten“ szószólás értelmében, hanem csak Fiu az Istenségben). 2. Az Isten „a mi atyánk“, de egészen más értelemben, mint abban, a hogy a Krisztus atyja. 3. Midőn Krisztus ismeretét tőle vesszük, azzá leszszünk, „ami ő a ki adta“, a mi csak azt teheti, hogy hát mi is az Isten fiaivá leszünk; a mi megint sz. szövege szerint, logikailag csak azt teheti, hogy mi is második személylyé lehetünk a Háromságban, Fiai a széles értelemben vett Istentől megkülönböztetett Atya Istennek. Tudnivaló, hogy Dr. Fairbairn megtagad minden ilyes magyarázatot; de logikailag csak ugy tehető, ha egyszersmind sokat is megtagad, a mi mellett legtöbbet erősködik.

Valóban annak a jelével, hogy mily hősies eltökéléssel és saját gondolkodási irányának megtagadásával ragaszkodhatik egy egészen jelenkori (modern) férfiu az orthodoxiához, Dr. Fairbairn könyvének azokban a fellengős transcendentalis szakaszaiban találkozunk, a melyekben ő az Istenség belszerkezetéről és ama közületbeli „Személyek“ kölcsönös viszonyáról beszél nekünk. Az Isten „ennél a lényegnél (essentia) fogva társaság“ (societas). Isten Jézusnak voltaképpen (essentialiter) Atyja és „Ő maga magának szint oly voltaképpen Fia.“ „Az Istenség benső élete a szeretet közössége“. — E szerint hát az Istenség három személyből van alkotva, a mint látszik, a „személy“ szónak teljes szokott értelmében. Az Isten három külön személy, a kik szeretik egymást és egymást különböző módon szeretik: az egyik a másikat atyailag szereti, holott a máso-

dik az elsőt fiuilag szereti. Szerző nem kisérti meg komolyan a minden elfogulatlan elméjének felötlő vastag tri-theismus ellen ovakodni egyébként mint azzal a bátor védszerrel, hogy az együttvett három személyre mindenütt csak ezzel a szóval vonatkozik: „Ő". Nem is könnyü kitalálni, mi egyébbel ovakodhatnék.

Honnan tudja Dr. Fairbairn ezeket a bámitó és kábitó tényeket a legfőbb lényt illetőleg? „Ezeket a benső és voltaképpi módokat és alakokat" — igy világosit fel — „nem természetből, hanem kijelentésből ismerjük." Konstatálja azokat és kimondja, hogy nem alapitja semmi más tekintélyre, hanem csak az Uj Testamentombeli okmányokra. Engedjük meg a vitás szövegek orthodox magyarázatait. De az az egész bámulatos hypothesis, a mely egyszersmind az Istenadta észnek az *ex cathedra* hirdetett állitmányai előtt meghunyászkodását, meg az egymásnak ellenmondani látszó számtalan adatok tanulékony elfogadását teszi fel, az a hypothesis, — mondom — egy vegyes irodalomnak, melynek minden részének eredete körülményei tudós viták tárgya, a töredékein és Jézusnak senki se tudja kitől, senki se tudja mennyi idő multán felkapott szavai nyomán alapszik; és köztudomásu dolog, hogy derék és kifogástalan emberek elolvashatják előlről végig a nélkül, hogy legparányibb tanuságot*) leljenek arra, hogy nemeslelkü iróinak az Istenség három személyisége eszméje eszökbe ötlött volna. A nagy pyramisnak a hegyére állitása valóban csekély feladat lenne ahoz képest, a minek feloldására Dr. Fairbairn vállalkozott, midőn theologiája rengeteg következtetéseit az Evangeliomok és Epistolák vékony alapjára épiti.

Nem vesződöm a többi hinárral, a melybe, a mint látszik, hogy keveredett Dr. Fairbairn, midőn eltökélte magát, hogy jelenkori tudósnak és criticusnak s egyszersmind az ultra-orthodoxia bajnokának álljon be. Ilyesek a Sz. Lélek rögtöni helyettesitése annak a tisztnek a teljesitésében, a melyet eddigelé az „Igének" tulajdonitottak; az Észnek (nagy É vel kezdve) rögtöni eléállitása, mintha az is egy más Személy volna; a Krisztusra alkalmazott Személy szónak olykori használata, midőn ugy látszik, hogy csak béfolyás értetik alatta; az „ész világának" hamis megkülönböztetése az Isten saját szavától. Kénytelen vagyok ugy tekinteni az egész tudós művet, mint még egy tanubizonyságát annak, hogy az orthodox theologia csak a fogalomnevek értelmezéseinek untalan változtatásával és csérélgetésével tarthatja fenn magát.

---

*) Evidentia.

Utoljára is, logikai vétséget örömest megbocsáthatni. Hol egyikünk, hol másikunk követhet el botlást. De annak a törekvésnek, hogy *beléolvassák az Evangéliomokba* az egyházi theologiát, szomorubb oldala mutatkozik abban, hogy a legderekabb embereket odacsábitja, hogy *kiolvassák* (azaz kiirassák) belőlök a központi izenetet[1]), azt az izenetet, a mely az értékét adja meg a többi mindnyájának. Jézus központi gondolata az Istennek atyasága, központi üzenete annak a sürgetése, hogy jussunk közösségbe — nem vele, hanem — az Atyával, az övével és miénkkel. Ő az Isten minden gyermekének közetlen hozzájárulhatását tanitotta és arra volt erős vágya, hogy azok tudják és érezzék, hogy az az Atya mindig velök van. Ennek ellenében az állitja Dr. Fairbairn, hogy az ember sohasem ismerheti meg az Atyát, ha csak nem lát egy valódi fiut, a kinek benső ismerete van az Atyáról, holott a mienk csak külső. Nem bánnók ha csak a theologiai philosophiában volnának különböző nézeteink. Csak mikor a minden szellemi igazságokra nézve igy nyilvánitja mély skepticismusát az orthoxia, akkor kell kiáltanunk azoknak az „igazhitüeknek“, hogy ne kenjék Krisztusra a theologiájokat, hanem üljenek a lábaihoz és tanuljanak tőle.

* * *

Most már oly könyvek csoportjához lépek, a melyek az „Uj Igazhitüség“ *(Orthodoxia)* jellegéhez hivebbek. Ezeket nem bélyegzi a Dr. Fairbairn teljes átalánossága és azért benső ellenmondásaik könnyebben kikerülhetik olvasóik figyelmét.

Az első könyv czime: „Krisztus Istensége. Irták az Andoveri[2]) theologiai papnövelde tanárai.“ [3])

Egy Amerikai barátom, a ki maga is az Uj Theologiának jeles tanára, azt adta értésemre, hogy az idézett könyü[4]) szerzőinek az a czéljok, hogy elháritsák magukról és Seminariumukról azt a gyanut, mintha kedvező légkört szolgáltatnának az Unitarius *bacillusok*nak. Szabadjon megvallanom, hogy csak azt a különbséget birom felfedezni e kitünő férfiak nyilatkozatai és az Unitárius Vallástétel (Confessio) közt, hogy az ő kifejezéseik tartozkodók és hogy ők nem tudják theologiai műszavaiknak világos és határozott értelmét adni.

---

[1]) *Evángelium* = örvendetes izenet v. tudósitás.

[2]) Városka az E.-Államokban, Massachusets tartományban.

[3]) *Divinity of Jesus Christ.* An Exposition of the Origine and Reasonableness of the Belief of the Cristian Church. By . . . Professors in Andover Theolog'cal Seminary, Boston. Hougton Miffle and Co. 1893

[4]) A ki nem értené, = könyv. F. j.

Forditsuk le, a mit vélni látszanak, tiszta és nem kétértelmü szavakkal és legott egyszerü és ájtatos Unitarismusnak fog feltünni. Csupáncsak a légkörüket megszállott sürü köd okozza, hogy theologiájok orthodox szint visel s megnyugtatja az eretnekség ócsárlóit.

Az egész könyü — mély vallásossága előtt örömest meghajlok — egy játéküzés e szavakkal: „istenség“ és „isteni“. A Krisztus istenségének egy értelemben vett tanához való hüségöket az irók azzal bizonyitják, hogy a másik értelembeli istenség elfogadására szolgáltatnak érveket. Elé kell hát, lehető szabatossággal adnunk, micsoda két értelembén alkalmazhatják és alkalmazzák a közbeszédben és irodalomban ama nagy műszót.

Nohát, „Istenség“ tehet Istennel azonosságot, vagy tehet Istenhez hasonlóságot. Midőn két ember ezt mondja: Krisztus, isteni! az egyik azt értheti, hogy *ő Isten,* holott a másik ugy érti, hogy *olyan mint Isten*, vagy részletesebben: az egyik ugy értheti, hogy *ő Isten,* a másik meg ugy érti, hogy *isteni elemet lehet felfedezni benne.* Ismét, mikor két ember ezt mondja: „Isten volt Krisztusban“, az egyik azt értheti, hogy Isten és Krisztus személyei az elnyelődésig összevegyülnek; holott a másik azt érti, hogy az Isten ugy befolyásolta Krisztus szellemét, hogy ennek gondolkodása és jelleme annak a befolyásnak bélyegét hordozta. A kifejezésnek mind a két alakja (istenség és isteni) egészen igazolt (legitimus) bármelyik értelemben. Mind a kettővel élhet az, a ki Krisztust és Istent egynek tartja, akár az a ki kettőnek; csak az a használat nincs igazolva (illegitimus), a mely nem különbözteti meg a voltaképp különböző két jelentésöket, vagy a ki használja, cserélgeti jelentésöket, a nélkül, hogy előre értesitne kellően róla.

Nevezzük, sem egyiket sem másikat nem dicsérve sem megszólva, hanem csak egymást értés kedviért, azt az értelmöket, a mely Isten és Krisztus azonosságát vagy egybeolvadását tartja felsőbbnek, a másikat alsóbbnak. Az orthodox ember a felsőbb, de az unitárius az alsóbb értelemben használja mind a kettőt. Elismeri örömest, hogy Krisztus isteni volt ; de hozzáteszi, hogy — kiki a maga neméban — az volt Sz. Pál, Sz. Ferencz, Kempis Tamás, Wordsworth. Még készebb nyilvánitni, hogy Krisztusban Isten volt, de hozzáteszi mélyen meggyőződve, hogy Isten volt Lutherben, Wesleyben, (Dávid Ferenczben), Mazziniban, Garrizon és Brow János[1])

[1]) Garrison és John Brown amerikai polgárok egész éltöket a néger-rabszolgaság ügyének szentelték. Az utóbbi halált is szenvedett az ügyért.

hősi elszántságában. Világos, hogy nem lehet Krisztus személye felett érvényes vitatkozást folytatni, ha a felek ki nem egyeznek előre, hogy azokkal a szólamokkal felsőbb-e vagy alsóbb jelentésökben fognak élni és ha kiegyeztek, eleitől fogva azon használatnál nem maradnak.

No már, az Andoveri tanárokra az a panaszom, hogy eleitől fogva mindvégig sehol sem hozzák tisztába, hogy a felsőbb értelemben-e vagy alsóbban használják az „isteni“ és más rokon szólamokat. „Ha az ő műve isteni mű“, mondják, „ugy ő több mint emberi személy“. Minden bizonynyal, ha az „isteni“ szóval a felsőbb értelmében élünk. Igen, de az előzményben csak alsóbb jelentésében van igazolva a használata. Ha pedig ebben értjük, szintugy mondhatjuk, hogy Dante és Beethoven isteni munkát végeztek. Hogy a tanárok ezt a szólamot: „Isten Krisztusban“, alsóbb értelmében használják, kiviláglik abból a passusból, a melyben ugy tiltakoznak, hogy nem hiszik, „hogy az Isten az ő véghetetlenségében, mindenhatóságában és mindenüttjelenvalóságában vett volna ember alakot magára“, hanem csak, „hogy az Isten annyiban volt Krisztusban, a mennyiben Isten emberi személyiségben nyilvánithatja[1]) életét a történelemnek adott időszakában.“ Én fennen vallom magamat Unitáriusnak, de semmi nehézséget nem érzek abban, hogy egyetértsek ezzel a kifejezéssel.

Igen erősen hiszem azt, a mit az Andoveri tanárok, hogy „az Isten nyilvánithatja életét emberi személyességben a történelemnek adott időszakában. Sőt azt hiszem, hogy ismételten nyilvánitotta és nyilvánitja most is egy s más elterjedt hirü emberi személyiségekben és több olyakban, a kiknek életpályája nem kitünő, s munkája alantfoku. De sohasem jutott volna eszembe ugy mutatni fel azt a tényt, mint annak a tanubizonyságát, hogy azok az emberek *Istenek*. Ellenben meg vagyok győződve, hogy ha megkérdeznők azokat a személyeket a Jézustól lefelé, azt kapnók feleletül, hogy éppen az tette az Istennek általuk való nyilvánulását oly fényessé és gyönyörüvé, hogy ők az Istent másnak és nem maguknak érezték és hogy életöket nem magukkal, hanem az Istennel, az Atyával, mással mint magukkal való közösülésben táplálták.

De ha bajos kihozni vajon azt tartják-é a tanárok, hogy Krisztus *valójában*[2]) *Isten*; szintoly bajos azt is kivenni, vajon azt

---

[1]) Manifestálhatja

[2]) Realiter.

tartják-é, hogy Krisztus *valójában ember volt.* Igaz hogy ezt sokszor mondják. De aztán az ő szelid, ködös modorukban sokszor mondanak olyakat is, a mik zavarba vetik vissza az embert arra nézve, hogy mit akarnak. „Melyik embernek" irják, lehetne joga egy másiknak olyat parancsolni a milyet Jézus a gazdag ifjunak, feltételévé tevén az engedelmességet az Isten országába juthatásnak?[1]) És ismét: „Ő Messias volt, a ki oly hódolatot kivánt és nyert, a milyet emberek iránt csak azok teljesithetnek, a kik elvesztették önbecsülésöket.[2])

Iróink nem bátorkodnak, mint az előbb ismertetett merészebb theologus, Jézusnak feljegyzett mondásaiban sok bizonyságát lelni annak, hogy ő Isten. Nincs ugyan kétségök, hogy lehettek elveszett nyilatkozataiban olyan bizonyságok, de megvallják, hogy a haszonvehető tanubizonyságokból nem lehet egyenesen következtetni.

Fájdalmasan tapasztalom, hogy ez a könyv is, szintugy, mint az, a melyikről előbb szólottam, el van árasztva az iránti kétkedéssel, hogy az ember egyenesen birja felfogni az Isten Atya voltát. „Az emberek" - igy irják a tanárok — „birják ugy fogni föl az Istent, mint határtalan (absolut) eszet, de mint Atyát, csak Jézus kijelentése következtében foghatják fel." Ez ismét mély és alapos Skepticismus az emberi léleknek az Atyával való közösülésére nézve; már pedig ez volt Krisztusnak központi izenete az emberhez. A mi tanáraink megint példáját adják annak a ténynek, a mely az egész keresztény irodalmon át huzódik, hogy az orthodox védiratok a Nagy Tagadásra alapulnak. „Ki áll jót" — kérdezik a tanárok — „az Istennek Atyai viszonyáról?" — „Honnan tudjuk, hogy az egyéb, mint fogalom?" Ők „az Istennek határtalan és voltaképpi Atyaiságáról a jótállást csak Jézus Krisztusnak határtalan fiuságában lelik.[3]) A mi engem illet, az Istennek az emberhez való voltaképpi és örökös Atyasági viszonyáért való jótállónak nem fogadom el ezt az okmányi tanubizonyságok ingó alapjára gyarlón épült theologiai

---

[1]) Máté XIX., 21. — Összevetve az ere leti szöveggel, látnivaló, hogy vastagon ferditnek a tanárok. Elsőbben is, nem annyira parancsolat, mint tanácsadás Jézus részéről s egyszersmind próbára vetés, hogy mennyire komoly a gazdag ifju meg érő szándoka. Másodszor nincs szó benne a „mennyországba jutásról", és harmadszor a mit Jézus mond nem „feltétel", hanem kárpótlás igérete: „kincsed lészen mennyben."

[2]) Nem lelek helyet, a hol Jézus ily követelést nyilvánitott volna.

[3]) Ez ellen azt a viszont kérdést lehetne görditni, hogy hát a „Fiuságért" ki vagy mi áll jót.

dogmát. Lelki életem tényei kezeskedhetnek arról; azok a tények, a melyek embertársaim tapasztalásában viszhangzanak. Az Istennek Atyai voltát az élet tapasztalása bizonyitja, és Jézus maga mindenkor csak arra a tanubizonyságra hivatkozik.

* * *

Wood urnak a „Kereszténység tuléléséről“ tartott felolvasásában[1]) sok érdekes és tanulságos dolog leledzik. Csak hogy irályának némi dagályossága csökkenti az olvasó gyönyörüségét és kellett némiképp apasztani hallgatói haszonvételét. Nem egészen világos, hogy miért neveztetik a könyv „Kereszténység tulélésének“, mivel nagy részben csak azon lovagol, hogy a kereszténységnek központi fogalma a Háromság tana. De tanról ugy szólani, mint tulélésről, az physiologia világánál tekintve nem sugallja sem haszonvehetőségét sem maradandóságát. Akár hogy legyen, Wood ur azt állitja, hogy a történelem kérlelhetetlen törvényszéke azt itéli, hogy az Isten-eszmének egyetlenegy maradandó alakja a Háromság fogalma, hogy az az egyetlenegy észszerü (rationalis) alak.“ Megint nem méltatva minket arra, hogy bizonyitásra hivatkozzék, azt tudatja velünk Wood ur, hogy „Jézus Krisztus azt tanitja, hogy az Atya, Isten; a Fiu, Isten; a Sz. Lélek, Isten és mégis az nem három Isten, hanem egy Isten.“ Ha készek vagyunk elfogadni Wood urtól azt a két állitmányt, hogy a „Háromság a Theismusnak egyetlen egy maradandó és észszerü alakja“ és hogy a „Nazarethbeli Jézus azt egész teljességében tanitotta“, nem látszik, mit lehetne még hozzá szólani. A vita bé van fejezve. Az Unitárius meg van czáfolva s a falhoz van szoritva.

Csak az a baj, hogy azok az állitmányok csupán csak felvételek (assumptio), a melyekhez a Wood-féle egyháziak annyira hozzászoktak, azokat annyiszor hallották és maguk is annyiszor mondották, hogy nem ugy állitják elé, mint végét, hanem mint kezdetét a vitának, az érünek nem következményét, hanem előzményét[2]) és teljességgel nem veszik észre, hogy azok a történelemben és tényileg minden alap nélkül szükölködnek. Wood ur kevéssel odább azt mondja, hogy „nagy ideje már, hogy ne metaphysikából, hanem Jézustól vegyük az Isten fogalom tartalmát.“ Szivesen beléegyezem.

---

[1]) *Survivals of Christianity.* Studies in Theology of Divine Immanence. By Charles James Wood London. Macmillan et Co. 1893.

[2]) Azaz: azt teszik alapigazságnak, a vizsgálat induló pontjának, a mi eredménye kell hogy legyen.

De az következik belőle, hogy el kell fordulnom Wood urtól és az Evangéliumokhoz folyamodnom. Ámde Jézus azt mondja az Evangéliumokban, hogy „a tiszta szivüek látják meg az Istent",[1]) és hogy „az Isten ruházza a mezei liliomokat[2]) és táplálja a hollókat".[3]) Holott Wood ur feleresztetlen metaphysikai handabandával kinál, a melynek értelmét — ha van értelme — sem én, sem embertársai száza közzül kilenczvenkilencz nem foghatja fel.

Hadd adjam példáját: „Az Öntudatos örök Elme örökösön termel (produces) egy Magához hasonló Igét (Logos). Ennél a hasonlóságnál fogva az Öntudatos Ige és az eredményező (originating) Elme együtt termelnek egy Elvet (principle), a mely tökélytelen, mint Ő maga, de minthogy az Ige létele származtatott, az a mit Ő az Elmével együtt eredményez (originates), kijárás (kifolyás, procession), kijárat (process), a mely folyton foly és mivel véghetetlen, mindig tökéletes kijárat." Mihelyt ezekből az elképpesztő mondatokon való tünődésemből kiocsudtam, elkezdettem értelmök némi pislogását kilesni. A mit elsőben láttam, nagyon meglepett, mert azt vettem észre, hogy azok a szavak többek közt azt jelölik, hogy az Ige nem Elme. A mindjárt következő eredményen még inkább megütköztem, azon t. i., hogy a Sz. Lélek nem Személy, hanem Elü, vagy kijárás vagy kijárat, azzal a benne foglalt ellenmondással, hogy az mindig tökéletes és mindig tökélytelen (complete, incomplete). Akár hogy vegyük, elvont (abstract) valami, a mi két személyt hagyott rám, hogy kiegyeztessem (reconcile) az Istenségben: Ez ugy látszott, hogy megvilágitja az utat, a melyen „az Istenfogalomnak egyetlenegy észszerü alakjához" jussak, és egy két lapon át mindig táplált a remény, hogy elérkezem az észszerüséghez. De biz az a remény csakhamar meghiusult. Mert ime, azt olvassom, hogy „a Sz. Lélek, Személy. A mi Személyből állományilag jár ki, maga is Személy", a mi nagyon vitatható állitmány. „Ő Személy, személye szellemek Ura."

Wood ur azt mondja továbbat nekünk: „Ha az Atya Isten az emberi Lélekben benmaradandó (immanens), a Háromságbeli szemé-

---

[1]) „Boldogok a tiszta szivüek, mert ők megláttyák az Istent." (Máté V. 8.)

[2]) „És a ruházatról miért vagytok szorgalmatosok? Nézzétek a mezei liliomokat." (Máté V. 28.)

[3]) „Gondoljátok meg a hollókat . . . . az Isten táplálja azokat." (Luk. XII. 24.) F. j.

lyek egymásraható létezésénél[1]) fogva a Sz. Lélek is benmaradandó. Tehát lenni kell valami értelemnek *(sensus)*, a mely szerint a Sz. Lélek az emberi lélek életének és gondolkodásának személyesen és állományosan a kútfeje." Nemde rettenesen hasonlit a Sz. Lélek müködését hirdető reklámhoz? Ha az Atya az emberi lélekben benmaradandó (a miről eddig azt véltem, hogy csak Unitárius eretnekség), minden bizonynyal ugy tekinthetjük Őt, mint „élet és gondolkodás kútfejét? Vagy mi egyéb lenne a müködése az emberi lélekben? „A mily egyszerüek és világosok Urunk szavai", azt mondja Wood ur, „ha elfogultság és előitélet nélkül vétetnek, mily hamar elvesztették sok esetben és viszonyban az Egyházi theologusok azoknak mély és üdvös értelmét". Mily világos példája Wood ur maga a saját nyilvánitmányának. Vetkezze le ő a Trinitarius elfogultságát és előitéletét és vegye számba még egyszer Jézusnak „egyszerü és világos mondatait", és a maga metaphysikai zavart fogalmai s ellenmondásai helyett, a melyek lélekölők, azt a gyönyörü tanitmányt fogja lelni, hogy az Isten a mi Atyánk és Atyja Jézusnak a mi atyánkfiának és hogy Ő lehelli az ő életét minden lélekbe, a mely felkeresi őt és a ki közbenjáró nélkül közösül gyermekeivel.

*
* *

Dr. Abbotról és minden munkájáról mély tisztelettel kivánok szólani. De nem lehet őt feloldani „A Kereszténység Fejlődése czimü könyvében[2]) elkövetett némi értelmi vétségek vádja alól, a melyeket az „Uj Theologia" rovására kell irnunk. Könyve oly ismeretes nálunk, hogy e helyt csak röviden szólok hozzá. Tárgya az, hogy a kersztény vallás magában fejlődés, hogy az Istennek az emberiségben való ez élete bizonyos isteni törvény szerint és az emberiségben létező erővel vagy erőkkel eszközlött, folytonosan haladó változás. Ezt az értelmezést ritka ékesszólással és világossággal fejti ki. Az Ó-Testamentomnak minden hősei, a Kereszténységnek minden apostolai Sz. Páltól Beecherig[3]) fejlődés fiai, koraik és helyzeteik termékei, a mult idők gyümülcsei, egyéni személyiségök lángjától világitottak. Méhként folytatja Dr. Abbot a röptét — egy természetfeletti eseten

---

[1]) Theologiai műszóval: *Circumincessio.* — „**Circumincession**: The reciprocal existence in each other of the three persons of the Trinity" (*Cassel*, Encyclopaedic Dictionary.)

[2]) *The Evolution of Christianity.* By Dr. Lyman Abbot. Boston 1893. Houghton, Miffle et Co

[3]) Henry Ward Beecher, egyházi kitünő szónok s a rabszolgaság eltörlésére törekvő nemeslelkü csoport tevékeny tagja. F. j.

kivül — szakadatlan vonalon. Jézusról magáról — mit mondjunk? Dr. Abbot álláspontja az követelné, hogy Jézus is azon értelemben legyen fia a fejlődésnek, a melyben más hatalmas és szent emberek, a kikről szól. Ki kell vala mutatnia a Héber hit geniusa összeütközését a Római imperialismussal, tiltakozását a Jéruzsalemi formalitás ellen és hogy miként tünik fel páratlan adományoktól körözve, miként nyit utat a világ legfelsőbb tanitójának. De nem! Itt, és csakis itt, megszakasztja Dr. Abbot a fejlődés lánczát és arról beszél, hogy „a Véghetetlen (Infinitum) behatol“ s a mint kivehetem legelőször hatol be — „az emberi életbe“. Részemről azt hiszem, hogy az Isten emberek myriadjába hatol bé és az emberi élet és gondolkodás történelmét, mint fejlődést csak oly értelemben lehet tárgyalni, ha teljesen elismerjük, hogy az emberi lélek szabad kezdeményezéssel müködik és hat a társadalomra. De bizonyos vagyok arról, hogy oly érv, a mely a fejlődés fonalát az emberiség minden korain át kezén tartja és egy magasztos és válságos mozzanathoz érkezve, ott elejti, philosophiailag értéktelen és criticailag nyavalyás.

Dr. Abbot az Istennek Jézushoz való viszonyát minden más emberhez valóétól azzal akarja megkülönböztetni, — hogy mint mondja — a többi próféták esetében az Isten az embernek szólott, holott ebben az esetben Jézusban szól. Nem lehet ennél szabatosabb példája annak, hogy mikép lovagol az Uj Theologia egy szólamon (phrase). Tiz fiatal prédikátor közzül kilenczen, a kik örvendenek, hogy ó tömlőkbe tölthetnek uj bort, és tanulékony olvasók közzül, a kik szeretik maguk eléhaladottaknak tartani anélkül, hogy Unitariusmus gyanujába essenek, teljesen ki lesznek elégitve ezzel a hajszálnyi különbséggel. Ez elismeri, hogy az Isten nyilatkozhatik másoknak, de Krisztust merőben elkülöníti. Ily szinbe öltöztetni a dolgot, nagyon kényelmes és alkalmas eljárás, hallattszott is kétségkivül ezer meg ezer papszékről, a mióta megadta neki Dr Abbot a szót, papolók és hallgatók nagy örömére. Az Isten a prófétáknak szólott, Krisztus*ban* szólott.

De vajon van-e valódi értelme? Minthogy az Isten nem szájjal és ajakkal, hanem mint szellem szellemileg szól, bajos megmondani, hol történik a szólás az ember*ben*. A *nek* és *ben* különbségét nem lehet máskép értelmezni, mint a külső és benső közöttit. De Isten szózata az emberhez soha sem lehet külsőleg, hanem csak bensőleg. Hogy miképp vegyiti magát Isten az ember lelkébe, s miképp önti belé gondolatát az ember gondolkodásába, azt éppen lehetetlen kitalálni és a metaphysikai ábrándozások a Logosról és a Sz. Lélekről

csak otromba kisértmények megmagyarázni a megmagyarázhatlant. Az Istennek hozzánk járulása módját nem lehet definiálni. Hanem mikor az Isten ember*nek* szól, az ember*ben* szól. Ha Mózes*nek* szólott, Mózes*ben* szólott, és ha Jézus*ban* szólott, Jézus*nak* szólott. És bár különböző módon és mértékben, de szintugy Mózes *által* mint Krisztus *által* szólott a többi emberfiának.

Dr. Abbot még másképp is, ama mozgalmat nagyon jellemző módon növeli a zavarunkat. Kiszélesiti a „Krisztus" név jelentését. Krisztus neki néha történelmi személyiség: Názáreti Jézus. De továbbat azt mondja, hogy „a megtestesülés *(incarnatio)* nem elszigetelt külön esemény (episode)." — „Az Isten nem ugy ment át az emberi életen, hogy egy ajtón bé s a másikon kimenjen: belejött az életbe s töltögeti magával. E szerint Krisztus örökös jelenlét, örökön élő Krisztus." Én azt értem ez alatt, hogy az Isten más emberekbe is menvén be, ezek is Krisztussá válnak. Szeretném már tudni, vajon ez a másodrendü Krisztus *Isten-e,* mint az eredeti és hogy ez az egybegyüjtött emberi Krisztus második személye-é a Háromságnak?

* * *

Tiszt. David Nelson Beach könyve: az Ujabb vallásos Gondolkodásról[1]) érdekesebb előttem, mint valamennyien, a melyekről szólottam. Nem mintha oly követelő volna, mint a Wood úré, vagy oly ügyes, mint a Dr. Abboté, de bizonyos tág és üdítő légköre erőélesztő (invigorating). Nem oly apologeta a ki tartozkodva tudatná, hogy ugylátszó heterodoxiája mellett jó darab orthodoxia van reáragadva. Olyan, mint az „erős férfi, a ki vigad az ut futására."[2]) Igaz, hogy csüngnek a tagjain a hagyományosságnak (traditionalism) némi foszlányai, de ő azokat nem szorongatja magához. Ha gátolnák utjában, lerázza magáról s tovább siet, mint Isten és igazság bajnoka. Fiatal embernek tartom s oly elmealkatot (dispositio) látok benne, a mely haladást jósol s odavezeti őt, a hol tágabb láthatárhoz és tágabb hirhez jut, mint a hova eddig érkezett. De ebben a czikkben nem az a kellemes tisztem, hogy dicsérgessek, hanem az a kötelességem, hogy kimutassam, a hol látni vélem, az erősnek is a gyengeségét. Nem oldhatom fel Beach urat bizonyos következetlenségek, eszelési hibák, tétovázások — bár kevesebbek — vádja alól, a melyet az Uj Theologia többi bajnokai ellen emeltem.

---

[1]) *The Newer Religious Thinking?* By David Nelson Beach. 1893.

[2]) Zsolt. XIX. 5. — „Exultavit ut Gigas ad currendam viam". (Vulg.) — „Er freuet sich, wie ein Held, zu laufen den Weg." (Luth.) F. j.

Leginkább mutatkozik a botorkázó szokás abban, a hogy a Sz. Irás tekintélyét tárgyalja Beach ur. Gyakran szól ékes beszéddel a mellett, hogy az Isteni kijelentéshez más uton is juthatni, mint a Biblia betüjén át. De sohasem áll egyenesen szembe azzal az alapvető kérdéssel: van-e a Bibliának más tekintélye, mint a mit a mai ember eszével és lelkiismeretével való egyezéséből veszen? Egy felől, minden orthodox irónak szokása oly *a priori* tekintélyt tulajdonitni a Bibliának — vagy mindenesetre a Bibliából ismert Krisztusnak — a melynek parancsa előtt térdet, fejet kell hajtania észnek és lelkiismeretnek. Másfelől széltiben elismert igazság (truismus), hogy sem Bibliának sem Krisztusnak oly *a priori* tekintélye nem lehet; minthogy csak ész és lelkiismeret használatával győződhetni meg bármely tekintély létezéséről. De Beach ur tétováz a két állitmány között, vagy elhagyja, hogy láttassék tétovázni. Az Istennek a világegyetemhez való gépies viszonya ellen vitatkozván azt hozza fel, hogy „az ellenkezik a Bibliának szabályzó kifejezéseivel". Az ember rendeltetését illetőleg pedig azt mondja, hogy „az ujabb vallásos gondolkodás nem fog térdet, fejet hajtani a Sz. Irást felületesen magyarázó állitmányoknak." Szeretném tudni vajon hajt-é térdet, fejet a Sz. Irásbeli nem felületesen magyarázott állitmányoknak? Hihetőleg hajt, mert azt adja hozzá irónk, hogy nem bókol semmi olyan állitmánynak, a mely nem egyezik meg az embernek (többek közt) a kellően használt Bibliából meritett fogalmával — a mi ugy vélem, magában foglalja, hogy bókol a kellően használt Bibliának. Megint azt erősiti, hogy az ujabb vallásos gondolkodás hivatva érzi magát „szintugy a Természet könyvére, mint a Kegyelem könyvére; az emberiség történelmére, mint az Izrael népe történelmére; a világ mostani életére, mint a prófétáktól és apostoloktól ihletett életre ügyelni." Szeretné tudni az ember, hogy ha a Biblia tekintélye egyet s a többi tekintélyek mást találnának tanitani, melyiket szándékszik követni az az ujabb vallásos gondolkodás, vagyis inkább, hogy micsoda elü (principium) szerint választ köztök? Még egy. Szerzőnk azt mondja, hogy „a miket a Biblia tanit a világ eredetéről s egyebekről, nem történelmiek és betüszerintiek, mint krónikák, hanem szellemiek és erkölcsiek, mint poemák." Kérdés, mit gondol a felől, hogy amaz irók betü szerint értették-e, vagy pedig csak mint poemákat akarták értetni.

A Háromság felől, ugy látszik, nincs kétsége Beach urnak. Bevallja az igaz, hogy a háromságot illető *credo* i adatok „esetlenül vannak kifejezve, és a tanitmány *(doctrina)* helyébe bálványt *(idolum)*

állitottak." De — azt irja — „Isten, mint Atya, Fiu, Szent Lélek, meg van a Bibliában", és ismét: „az Istenről ugy szól a Biblia, mint Atyáról, Fiuról és Szent Lélekről." Mivelhogy puszta véleményét nyilvánitja Beach ur, csak azt adhatom eszére, hogy a Biblia olvastában még nem menekült meg merőben a hagyományosság nyügétől.

Örömmel vallom meg, hogy ez az erőteljes prédikátor egészen ment attól a gonosz Skepticismustól, a mely kétli az embernek az Istennel való közösülésre veleszületett tehetségét, a mely Skepticismus, a mi oly sok orthodox és fél-orthodox theologiánk rejlő forrása. „Jézus" — azt mondja ő — szerető érintkezésben van az Atyjával. Nem kapta azt kerülő uton Mózestől vagy Esaiástól, hanem közetlen öntudatából. És megkapván, az Istenről való sok hagyományos fogalmat elsepert sokak botránkoztára. Az ujabb gondolkodás hasonló észjárásu. Ugyszólva, látja az Istent és gyülöli a bálványokat, a melyek bitorolták a helyét." A ki ezeket irja, nincs messze attól a tiszta világtól, a melynél az emberek, eldobva minden hagyományosságot tisztán látják, hogy Jézus izenete az Isten atyaisága, hogy azt az atyaiságot minden szerető lélek valósithatja, hogy, ha valósitotta és életébe beszőtte, theologiák, Bibliák, maga a Krisztus másodrendüekké válnak — csak mint eszközök, nem czélok — mert az Isten mindenekben minden.

Egész czikkem tartalmát összefoglalva: a hol az „Uj Orthodoxia" teljes és következetes. ellenkező és egymással megférhetetlen két irányban teljes, de oly ellenmondásokba keveredik, hogy futtában is kiolvashatni. Ily tulajdonságu a Dr. Fairbairn szörnyü tudós könyve. De biz az Uj Orthodoxia rendszerint nem teljes és az igenis szembetünő ellenmondásokat fogalomnevek bizonytalan használatával és tökélytelen értelmezésekkel takargatja. Ennélfogva egy féligmeddig való orthodoxiával jó egyetértésben álló szabadelvüség kellemes bényomását hagyja maga után; de béna embert nem segit át a theologiai lépcsőken.

Beach ur a theologiának csillagászattól kölcsönzött képmását (metaphora) adja nekünk, a miben Dr. Martineauval találkozik öszsze, a ki azt a Manchester Collegenak Oxfordi megnyitása alkalmával használta. A mig a Ptolemaeusi-rendszer volt az uralkodó, azt tartották a csillagászati elmélet alapjának, hogy az égi testek kristály gömbökben keringenek a középpontban nyugvó föld körül. De midőn a szemmeltartás (observatio) mindig több és különbféle mozgást fedezett fel a csillagok között, és azok a mozgások a Ptole-

maeusi rendszerrel megegyeztethetők nem valának, a tudomány tanitói a nagy köröket apróbb körökkel és fiókkörök[1]) untalan növekedő számával ruházták fel, a mi a zavart még zavartabbá tette. Egyszer azonban a Copernicus-féle csillagászat hajnala hasadt és kiderült, hogy a korábbi rendszer alaptanitmánya hamis.

A magasztos uj fogalom kiturta a régit s a csillagászat a költeménytől távozva és az igazsághoz állva minden elélépés közt, a melyeket valaha tettek, a legnagyobbat tette. Miben állott a fiókkörök (epicyclus) alkotóinak a tévedésök? Abban, hogy egy régi költeményt ki akartak foltozni, a helyett, hogy megkérdezték volna maguktól, vajon igaz-é az alap? Toldoztak-foldoztak, a helyett hogy uj mivet alkottak volna. Azt lehetett volna — az igaz — ellenvetni, hogy oly elterjedt, állandóul őrzött tanitmánynak, mint a Ptolemaeusé, tényies igazságban kellett gyökereznie, hogy nem tartott volna oly sokáig, ha nem elégitette volna ki az emberi elmének némi szükségletét és nem elégithette volna ki, ha alapjában nem igaz. Kétségkivül okoskodtak is igy és az az érvelés tovább nyujtotta a rendszer életét.

Forduljunk most az uj theologusokhoz. Az ő Ptolemaeusi feltevésök kettő: az első a Háromság tanának alapos igazsága; a második a Szent Irás, vagy legalább Krisztus kivételes tekintélyének alapos igazsága. A jelenkori criticismus, bölcselem, tudomány és mindenek felett a jelenkori józan ész részéről szolgáltatott tények sokszoros hadirendbe állottak ki, hogy kivegyék erejéből azt a két tanitmányt. Dr. Fairbairn egyedül fogadja el azokat a tényeket, és derekasan tartozkodik fiókkörök alkotásától A többiek azzal töltik az időt, hogy sürün alkotják a köröket és fiókköröket és serényen kapnak a tényeken, de ugy bánnak el velök, hogy megmentsék eredeti hypothesiseiket.

A Háromságtant czifrázó fiókkörök számosabbak mintsem felsorolhatnók és mindenkinek van egy adagja belőlök, a melyről jót áll, hogy nem görbit az eredeti körön; holott csak annyi bizonyos, hogy a mily szinekbe ők öltöztetik a dolgot, sem egyházi atya[2]), sem tizenhatodik százbeli reformator nem ismerne benne arra a tanitmányra, a melyet ők megmenteni szándékoznak.

Ha emberi hiu képzelgés az, hogy Egy Isten Három Személy legyen vagy lehessen; annak a felvételnek semmi magyarázata vagy módositása nem vezet igazságra. Ha emberi hiu képzelgés az, hogy

---

[1]) Cyclus, epicyclus.

[2]) *Patres ecclesiastici.* A kereszténység első időszakjabeli vallásos irók.

az Isten emberi irodalmat megőriz minden tévedéstől, annak a felvételnek se tágitása se szűkitése nem vezet igazságra.

A Theologiának, hogy haszonvehető legyen, teljesnek és következetesnek kell lennie. És hogy az lehessen, alapvető kérdésekkel kell kezdődnie s állitmányok kifejezésében minden lazaságtól és kétértelmüségtől mentnek kell lennie.

Mély tisztelettel viseltetem az Uj Theologusok jelleme iránt; szabadelvüségök valódi örömet szerez nekem; bátorságukat bámulom; de mind a mellett, még bátrabb, teljesebb és következetesebb eljárásra merem biztatni őket. Meg vagyok győződve, hogy ha ráállanak, észre fogják venni, hogy a mely mértékben hiszik valóban az emberek Jézus egyszerü izenetét, hogy az Isten „Atyánk", a ki — a mint ez a név magában foglalja — minden, sőt több mint minden szeretettel viseltetik az ő gyermekei iránt és ezek is hozzájárulhatnak, azon mértékben fog egy természetfeletti Biblia, egy Isten-Krisztus, egy Isteni közbenjáró, az orthodox theologiának egész alkotmánya összeroskadni és egy fényesebb, dicsőbb nap világába beléolvadni.

A mióta czikkemet megirtam, olvasám Dr. Whiton barátomnak egy érdekes essayjét, a melyben ő „Módot" nyujt a „Trinitarius vitából való kimenekülésre."[1]) Melegen rokonszenvezek azzal a szép átalánossággal (catholicity), a melyet Dr. Whiton nyilvánit a Trinitariusok és Unitariusok megbarátkoztatása végett. De meg vagyok győződve, hogy csak ugy lesz biztos a barátság, ha az értelmi eltérés mellett a szellem egysége elismertetik és ez az öszinte elismerés szilárdabb barátságot szül, mint bármely alku, a melynél fogva a Trinitarius nem ragaszkodnék neki igaznak tetsző bizonyos állitmányokhoz, az Unitarius pedig ráállana bizonyos más állitmányokra, a melyek neki kéteseknek tetszenek.

Dr. Whiton azt az állomást fogadja el, a melyet Dr. Martineau tüzött ki abban a beszédében, a mely annak idejében nem kis lármát ütött az Unitariusok közt és későbbre egy vallásos lapban[2]) nagy figyelmet keltett és a Dr. Martineau „Essay iben[3]) is megjelent. Dr. Martineau első lenne, a ki elismerné, hogy az angol Unitariusok az ő „Trinitariusi vitából való kimenekülés módját" nem fogadták kedvezőleg

---

[1]) A Way out of the „Trinitarian Controversy." — New World. 1893. Septemb.

[2]) Christian Reformer.

[3]) Essays, Reviews and Adresses. By Dr. Martineau Lond 13 . .

Az a békeszerződés (eirenikon), a melyet Dr. Martineau és Dr. Whiton, mindenikök a maga részéről ajánlanának, abból az állitmányból indul ki, hogy az Atya Isten az ő eredeti valóságában,[1]) magában létező[2]) és viszonytalan (absolute) Istenség, mindennek a mi van, végtelen kútfeje, a kit csupáncsak a tőle eredő hatásokról (power) és jelenségekről lehet ismerni.

No már, az persze igaz, hogy a Niceai theologusok ebben az értelemben vették az „Atya" fogalomnevet (term); de nem kevésbbé igaz az is, hogy Jézus, midőn ezt az emberi érzelmektől hevitett, házias eszmetársulatoktól élénkitett a mindennapi élet indulataitól gerjedező fogalmat elfogadta, nevéül az „Atya" szót mint olyat választotta, a mely jobban jelöl szeretetet, gondviselő védést, hozzájárulást, szellemnek szellemmel való közösülhetését az Istenség részéről. Jézus kétségkivül nem vala metaphysikus és nem tőn különbséget a „viszonytalan (absolute)" és „viszonyos (relative)" Isten között, mint a jámbor metaphysikusok szoktak. De ezt az ő forró kegyességében, szivének az emberiségért való dobogásában alkotott szót felkapni és értelmét éppen annak a hogy ő élt vele, ellenkezőjére és ellenmondójára csavarni, az menthető lett volna oly emberekben, a kikben a görög iskolázás felülkerült a Héber tanitványságon; de bajosan menthető azokban, a kik az iskolák száraz vitatkozásaitól menekülni és „Jézushoz megtérni" kivánnak.

Az is persze igaz, hogy a bölcselem kénytelen az Istenre nézve „ismerhetlenséget" vallani bé. De az sem kevésbbé igaz, hogy a bölcselem minden gondolati tárgyban ismerhetetlenséget kénytelen bévallani. Istent és embert, világegyetemet, növényt s követ csupáncsak „a tőlök eredő hatásokról, jelentőségekről ismerünk." Nincs kétség benne, hogy jó eszünkbe juttatni ottan-ottan a „noumenon"-ról[3]) való állandó tudatlanságunkat, és kiváltképpen jó az emberi gondolkodás legeslegmagasabb tárgyára nézve. De a vallás az életnek cselekvői (practical) oldalával foglalkodik. Imádásunkkal, vallásos érzelmeinkkel, engedelmeskedésünkkel, szeretetünkkel a minket környező világegyetemnél és lelkünknek benső közösülésénél fogva ismert Istennek tartozunk. Jézus azt tanitotta, hogy azt az Istent „Atyának" nevezzük, és én nem szeretnék elállani attól az oly sugallatos[4]), oly gyönyörü, oly lelkesitő, oly világos jelentésétől a vé-

---

[1]) Primeval Essence.

[2]) Self-existent.

[3]) „Ding an sich", Kant műszava.

[4]) Suggestive.

gett, hogy egy Ismeretlen Viszonytalanét tulajdonitsam neki és a „Fiu“ és „Sz. Lélek“ neveket az Istennek az „alak és élet külső világában“ való nyilvánulása között osszam meg. És én sokkal többre becsülöm az „Isten Fia“ nevet abban az értelemben, a melyben Jézus és az Uj Testamentom él vele, mely szerint az Jézusra s fokozatosan minden emberre alkalmaztatik; mintsem abban, mely szerint az, az „alak és élet külső világabeli Isteni hatalmat“ jelölné. Kikérem alázatosan magamnak a Háromságtan állitását, a mely a Fiut csak a külső világban látja, holott a Sz. Lelket a bensőben ismeri el uralkodónak. Ha Jézus tarthat valami igényt ahhoz, hogy Istenségnek ismerjük, az éppen abban áll, hogy ő öntudatunk benső világában tevékeny.

Nem hozom kétségbe, hogy az Istent lehet gondolni, 1) megválva a benső vagy külső világegyetemtől, 2) mint a ki a külső világegyetemben müködik, 3) mint a ki a benső világegyetemben müködik. De fennyen állitom, hogy ennek az Istenről való hármas nézetnek semmi nyomma sincs Jézus beszédeiben; állitom, hogy „Atya“ és „Fiu“ nevek nem felelnek meg az Istennek az 1) és 2) nézet szerinti ismeretének. Merem továbbat állitani, hogy azoknak, a kik a vallás ügyébe uj életet kivánnak önteni az embereket inkább arra segitni kellene törekedniök, hogy az Istenséget három felől tekintve egynek gondolják, mintsem hogy az egy Istent hármasnak gondolják.

Dr. Whiton itt is, egyébütt is nagyon komolyan sürgeti, hogy az a körülmény, hogy a Háromságtana az egyházban elannyira megrögzött, annak a bizonysága, hogy állományos (substantiel) igazság rejlik benne. Én inkább annak tartom a bizonyságának, hogy bizonyos értelmi vagy szellemi szükséglet kielégitése végett keletkezett az a tan; fenmaradván mindig az a vitatandó kérdés, vajon azokat a szükségleteket a kereszténységnek egyszerübb bémutatása nem fedezhetné-é.

Az értelmi szükséglet, melynek a fedezésére vállalkozik a Háromság tana: a Viszonytalan Istennek a Feltételes Világgal való kapcsolata[1]). De ez csak más ruhába öltözteti és nem oldja meg azt a mysteriumot; minthogy akárhány közbenjárót igtassunk is a Végetlen és a Véges közzé, azzal nem lesz biztositva az átmenet egyiktől a másikhoz és a mélységes szakadást emberi gondolkodás nem birja áthidalni.

A szellemi szükséglet a melynek fedezésére vállalkozik a Há-

---

[1]) The connection of the Absolute God with the Conditional World.

romság tana, egy oly Isten, a kit ismerhetünk és szerethetünk és a kivel közösülhetünk. Ennek nem érezte hiányát a Krisztus kereszténysége, a ki az Atyát adta Istenül és arra biztatott, hogy könyörgésünkben szóljunk hozzá és bizzunk az Ő mindent beölelő szeretetében. A hiány akkor támadott, mikor a görög metaphysikusok béfátyolozták az Atya arczát s örökös elszigeltségbe tolták félre gyermekeitől.

Mindaddig, mig az emberek nem fogják Jézus egyszerü theismusát hinni és az örök, mindenütt jelenvaló Atyát ugy ismerni és szeretni, a mint ő ismerte és szerette, fenmarad a Háromság tana.

Richard A. Armstrong-tól,
DR. BRASSAI.

Az én imádságom.*)

Teremtő Isten, gondviselő mennyei édes Atyánk! imé megihletődve veszszük ajkainkra szent nevedet! Egeket látunk fejünk felett .... A magas egeknél tovább, fennebb és magasságra, a hit világába szállanak a mi lelkeink. Közel és minél közelebb szeretnénk lenni tehozzád. Szeretnők látni kegyelmes orczádat, megcsókolni áldott kezeidet, s leborulni lábaidhoz, hogy hálánkat, gyermeki engedelmességünket keresztényi alázattal mutassuk bé előtted. Feltekintünk! .... Napok, holdak, csillagok s ezek milliói függenek a mennynek sátorán. Ezeket mind te teremtetted; ezekben világot te gyujtottál, a tüzet te támasztottad, — lakókkal, talán boldogabbakkal mint mi, te népesitetted bé. ... A menny dicsőségébe bé nem mehetünk, oda, a hol te lakozól, bé sem pillanthatunk, mert kijelentetted: *nem láthat engem egy ember is élvén.* Mikor csillagról csillagra szállunk, képzelődésünk elfárad, — mikor bolygók útain járunk, lelkünk szárnyai töredezni és hullani kezdenek; viszszatérünk a magasból s leszállunk a földre, a honnan felemelkedtünk. Ez a föld, ha lelkünknek nem is elég, testünknek bizonyára elég leszen. Ugy is itt alant elég jelei vannak lételednek, elég bizonyságai hatalmadnak, elég hirdetői gondviselésednek. A hegyek és havasok magaslatai, melyeken az ég úszó szárnyai a fellegek megpihennek, — a völgyek és terek, a bérczek és halmok változatai, melyek áldásain emberek és teremtmények seregei táplálkoznak, és még annyi minden, a mit elészámlálni nem birunk, rólad beszélenek, *a mint az egymás után következő napok és éjszakák, idők és esztendők.* A tengerek, melyekkel a földet *mintegy abroncscsal körülvetted*, a folyók, melyeket felfakasztottál, hogy e nagy testben az életet keringésbe tartsák, — és minden a mi van, elég hódolatra, tiszteletre és imádásra buzditanak bennünket.

Atyánk! egy vizcsepp is tűköre teremtő és megtartó hatalmadnak, mert ebben is teremtményeid seregei élnek és lakóznak. Egy

*) Elmondotta a szerző Tordán 1895. május 5-én, 50 éves papsága jubileumán.

porszem is elég, hogy én lássalak tégedet teremtő és megtartó Istenemet. Egy porszemet vettél fel a földről, hogy embert teremts, de e porszemért minket tettél adósokká a földnek, s adósok is leszünk örökkön örökké. Porból emeled ki ma is az embert; akárhány nagyjait és boldogitóit a világnak, az emberi nemzetnek. *Mindazonáltal földből lettünk és földdé leszünk!*

Atyám! életemnek mintegy alkonya e nap, melyben a bucsuzó fény, mintegy visszatörni kiván, hogy lásson és mutasson még valamit; de ez mégis csak egy végső megfeszitése az egykori gyenge erőnek. És én a te végtelen kegyelmedből viszszanézek pályámon, hogy neked, mint hálás gyermek megköszönjek mindent: *életet, lelket, keresetet, hitet és kegyelmet!*

Atyám! emlékezetem gyenge világával visszamegyek az időkre, midőn még csak gyermek voltam, s árva a szülők mellett is; neveltetésem szerény idejére gondolok, midőn gyermektársaimmal *fáztam* és *izzadtam, törekedtem* és *szenvedtem,* hogy versenyt haladjak én is, a mint hajtott annak a kornak szelleme. Ezekben vannak legtöbb bánatim és szenvedéseim, melyekre, mint az árvizöntötte vidékre, úgy borulnak emlékezésem sötét árnyai: *Te tudod mindezeket oh én Istenem!*

Atyám, oh én Istenem! felhoztad ifjuságom boldog napjait is, midőn szivem vágyai, lelkem reményei szárnyaikra keltek, midőn sok szenvedéseim után a szeretet és barátság már édes boldogságot is nyujtottak. Az élet sok utain, a világ nagy tengerén ott voltam én is a sok útazók és hajókázók között. Sorsunk bölcs igazgatója nagy Isten! ide, a hol én most remegéssel állok, — ide, a hol én most remegve imádkozom, — ide e kis helyre, az útazásom és hajózásom e kikötő helyére, ebbe a kies szigetbe te vezérelted sorsomnak hajóját. S én itt ez előtt már 50 évvel ki is kötöttem. Nem kellett itt, mint egykoron Jákobnak, a te szolgádnak oltárt késziteném. Az oltár készen állott, — én ez oltárt szolgáltam, ennek tüzét őriztem, hogy ki ne aludjék, — én ez oltáron áldoztam keblem szerelmével, szivem szeretetével, lelkemnek egész hitével. Te tudod csupán hányszor kértelek: *Uram ne vesd meg a te oltárodat! Az én áldozatom legyen kedves te előtted, mint a jó illatnak füstölgése!*

Ez idő alatt láttam sok változást, nem csak az időben, hanem a népek és nemzetek életében is, a föld és a világtörténetében is. Népek és nemzetek sülyedtek vagy emelkedtek fel; királyi székek és trónok omlottak össze, s újabb meg újabb államok alakultak.

Még a föld is, mint ha lázadásba akart volna kitörni! Tűz tört ki kebeléből, városokat pusztitott el, tengerek nyeltek el szigeteket, vizek árjai pusztitottak vidékeket. *Jelek látszottak egen és földön, csodadolgai hatalmadnak.!*

Láttuk oh Atyánk szent hazánkat is az ő nagy harczaiban, — láttuk a jog és szabadság dicső csatáit, muló fényét a hősök nemzetének. Láttuk elborulni egét a dicsőségnek, leáldozni napját a szabadságnak! De láttuk az új viradást is, evangeliumát a nép és nemzetek halhatatlanságának, megújulását a szövetségnek: *megáll az Istennek igéje! Az igazság kiragad a halálból!! Ne félj, én veled leszek!*

Im Atyánk, én mindezekért most is hálát adok, és most is áldalak, hogy ezeket láttam, tudok valamit a multból, részesse voltam az időnek, szolgálhattam országodnak, az igazságnak, a szeretetnek és szabadságnak!

Mikor kértelek ezelőtt tiz évvel: *ne vess el engem az én vénségemnek idején, mikor elfogy az én erőm, ne hagyj el engemet:* kérésemet meghallgattad. Fogadd hálámat Istenem! De próbádat éreztetted azóta, mert magadhoz szólitottad társamat. Ez volt szent akaratod.

Mindenekért áldalak; áldalak életem e megújuló pillanatáért, melyet minden tisztelőimmel neved dicsőségének szentelünk. *Legyen neked dicsőség mennyen és földön mindörökké!*

És már édes Atyám, ki ennyi sok jót árasztottál reám, méltatlan szolgádra, mégis mindcsak szeretetedért és további kegyelmedért imádkozom. Áld meg édes hazánkat békességgel, földjén adj termést, lakóinak megelégedést, hogy ne legyenek bujdosók. Koszoruzd meg a hegyeket dicsőséggel, alant, völgyein nyiljanak a szabadság dicső virágai, teremjen meg az édes kenyér. Fogjon egymással jobb kezet minden sors és minden állapot. Áld meg a *legelső magyar embert, a királyt,* hogy hosszu időkig uralkodjon boldog népein. Irva hagytad: *Te magad vesztetted el magadat Izrael, mert én nálam szabadulás vagyon:* őrizd meg a nemzetünket a viszálykodástól. Virágoztasd e végett a tiszta erkölcsöt, az igaz tudományt, hogy czélja legyen minden törekvésnek a *közjólét.* A templomok és tanuló intézetek mindenütt csak egyet hirdessenek mint a te szent fiad: *szeressed az Istent, szeressed felebarátodat. A ki az Istent szereti, szereti az ő felebarátját.*

Kérünk áld meg ezt a várost, melynek áldott földében kihajtott az egyetemes vallás anyafáján a ker. vallásnak egy új virága: az *egy istenimádás.* Áldj meg itt minden templomot, minden papjait

azoknak, szolgáit az oltároknak, kikkel szeretetben és barátságban élni mindig törekedtem. Éreztessed és győzz meg arról, hogy mindnyájan testvérek vagyunk, s közakarat, közérzület által nevekedik a haza és egyház dicsősége.

Még egy buzgó kérésem van Istenem! áld meg kevés barátimat, kik még élnek itt és a távolban, ugy is sokat elsirattam, kik hiveim voltak egykoron! Áld meg minden jóakaróimat, kik éltem terheiben segitettek. Áld meg azokat, kik most is éltem alkonyát megszépiteni akarják. És már végtére kérlek tedd fejünkre áldott kezeidet, hogy érezzük jelenlétedet, s lássuk meg segedelmedet. *Hallgasd meg oh Isten az én kiáltásomat, figyelmezzél az én könyörgésemre.* Solt. 61. 1. *Tebenned bizom uram! ne szégyenüljek meg soha.* Solt. 71. 1. Amen.

Albert János.

A papi pálya lényeges jele.

— Egyházi beszéd.*) —

Aggódva állottam e szószékbe, midőn a tordai unitárius egyház hivei lelkészük, Albert János, 50 éves papi és tanári jubileumát ülik meg. Egy kevéssé elfogulva, hogy ne mondjam elfogódva vagyok azon szép könyörgés hatása alatt, a mely ünnepelt lelkész ajakáról csak most elhangzott, s gondolkozom, mit tudjak ez örömünnep alkalmával most valami olyant mondani, a mi méltán beletalálna a szeretet, a tisztelet, a becsülés, az elismerésnek azon közvetlenségibe, amely oly meghatóan nyilvánul? s gondolkozom, mit tudjak valami ujat mondani, a mi ez öröm-ünnepélyt már tovább fokozni alkalmas volna? Az eszmék és érzemények sokasága rajzik előttem: az ötven éves pálya szépsége, küzdelmei, örömei, keservei — az ifju kortól köztünk fentartott barátság érzelmei — a hanyatló, s már talán alá merülő hivatal és életpálya végső sohajtása . . . Melyiket hagyjam, melyiket vegyem? melyik talál e helyhez, ez alkalomhoz? Félek, aggódom, nehogy az eszmék bővsége — szokás szerint, eszme szegénységgé váljék.

Ily körülmények közt, talán elégséges is volna, s gondolom, elégnek is fog tartatni, ha mint azon egyházkörnek egyik papja, amelyhez megtisztelt lelkész is tartozik, magam s lelkésztársaim nevében egy kis helyet kérek az örvendező sokaság közt, hogy csatlakozhassunk mi is ötven éves papi pályáját oly dicsőn megfutott lelkésztársunk iránt őszinte szivből származott ovátiónk kifejezésivel, az ő jubileuma alkalmával.

Napjainkban gyakran fordulnak elő öt éves, tiz éves, tizenöt, husz éves jubileumok. Megvan ennek is a maga értelme; ezzel egyfelől előlegeztetik a tisztelet a személy és pálya iránt, másfelől lelkesitő biztatás nyujtatik, hogy csak fölebb, fölebb, mindig csak előre. Nem ily mindennapi és nem gyakran előforduló az ötven éves jubileum, és más tekintet alá is esik az ily félszázados évfordulónak megünneplése. Ez már egy majdnem egész pálya érdemeinek méltá-

*) Elmondatott Albert János jubileumán.

tása, és a mult sok eseményeinek szép szálaiból font szivárvány sugárainak dicsfénye. amelyet a tisztelet, a szeretet, a hála a pálya harczain hiven küzdőnek jutalom gyanánt tüz fel homlokára.

De bármily örömek és lelkesedés között nyilvánuljon is az ily ünneplés, nem lehet eltitkolni, hogy egy kis szomoru gondolat, mint árnyék rejtőzik benne. Ötven év, egy pályán, mily hosszu idő! egy félszázad! — s ha valaki huszonnégy éves korában lép e pályára, mi marad akkor még hátra a pályából is, az életből is? Szép vagy te 50 éves jubileum és nemes vagy te megtisztelő lelkesedés . . . a láthatár szélin álló nap sugarai vissza tereltetnek még egyszer keletre, megvilágitják a megfutott pályát. és fel is tünedeznek sok már majdnem feledékenységbe ment szép csillagai az égnek, és az emlékezet talál is ezekben megnyugtatót, boldogitót, . . . de a nap már merül, merül alá a láthatárról . . . Szép vagy 50 éves jubileum! . . . Köszörült gyémánt, becses drága kő, melybe az alkotó természet egy légy szárnyának morzsáját felejtette — bár mily szép legyen is fénye, tüze, ragyogása, ott van mégis az a kis setét folt.

Azonban, hiszen éppen ezen kis árnyfoltot törekszik a jubiláris ünnepség kiszinezni, elsimitani. Illuzio az élet és a mi szép s boldogitó van benne, az többnyire mind a képzelet teremtménye. Az a tisztelet tehát, az az öröm nyilvánitás, az az ovatio, mely ez alkalommal oly lelkesedéssel nyilatkozik, segitsék a képzeletet, hogy ez égi tündérleány rózsás ujjaival intse meg a hanyatló napnak: *állj meg, nap állj meg Gibeonban,* mig a teljes diadal után maga fogna felsóhajtani: *Consummatum.*

Azt hiszem, nem volna helytelen, ha ez alkalommal a papi hivatalt és kötelességeket ismertetném, azonban ily terjedelmes dolgokra nem vállalkozom, czélomhoz elégségesnek tartom, ha a papi pálya egy igen lényeges fogalmi jelét emlitem fel csupán.

Vannak pályák, amelyek fénylők. ragyogók, amelyekhez hatalom, befolyás, dicsőség van csatolva A papi pálya nem tartozik a brillans pályák közé. Vannak pályák, melyek nagyszerű felszereléssel vannak ellátva: ezer eszköz van kezökben a természeti erők vizsgálására, a csillagrendszer tanulmányozására, az egészség, a betegség okai kutatására, a politikai élet fejlesztése, javitása, s mindezek az emberiség szabadsága, örömei és kényelme eszközlése végett. A papnak csak egy felszerelése van: a *Biblia.* Ám e Biblián, annak betüi, sorai közt ott az van Isten. Mély, határtalan hittel kell birnia a papnak, hogy a bibliában Isten van, s ott az Isten örök igazsága létezik. E nélkül ne próbáljon senki e pályára lépni, e pályán

maradni, hanem tegye le a bibliát, amelyhez, s amely ő hozzá egészen hideg és idegen, s közöttök nincs lelki összeköttetés.

Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a világi és természeti dolgoknak tudása, az emberi élet történetének alakulása, fejlődése és a tudás sok hóditásainak ismerete nélkülözhető volna, sőt éppen azok segitik a papot Istennek teljes ismeretére s eszközlik az Isten örök igazságainak a lélekbe való teljes beolvadását. Minél szélesebb a tudás és ismeret látköre, annál tisztább, mélyebb a hit, annál magasabbak, szebbek az eszmények, ellenben minél szükebb, törpébb a tudás, annál alantabban jár, földön kúszik az eszmény, s a hit babonává sülyed alá. Csak annyit akartam hát mondani, hogy miként a mérnöknek alapeszköze a szegletmérő, melyen egész rendszere felépülhet, ugy a papi pályának alapeszméje az a hit, hogy a bibliában Isten és Istennek kijelentése lakik, és az ott lefektetett eszményi igazságok örökké valók, örökké megmaradnak.

Messze előre jár a hit, az eszmény s csak tapogatva halad utána a tudás, de minél inkább megközeliti, már messzebb, magasabb regiókba emelkedett. Az égnek és a földnek, a léleknek és a testnek, a hitnek és a tudásnak embert boldogitó legszentebb játéka ez. E nélkül nem képzelhető a léleknek tökéletesedhetése, nincs értelme annak, hogy a lélek halhatatlan, e nélkül nem lehet érteni azt, hogy a lélek Istennek része és mindenható, nem lehet érteni mit tesz az: *Legyetek tökéletesek, mint a ti menyei atyátok tökéletes.*

Talán nem is volna szükséges emlitenem azon erkölcsi igazságokat, a melyeket Isten irt a bibliába, s a melyek bár kivihetetleneknek látszanak, mégis igazak: *A ki téged követ hajt, hajtsd te azt kenyérrel. – Szeressétek ellenségeiteket. – Áldjátok azokat, kik titeket átkoznak.* Mindezek a humanismusnak, a moralnak oly magas eszméi, amelyeket ezer évek sem valósitnak meg, de azért a nemesebb emberi természetnek mindig irányeszméi maradnak, mert az az Isten igazsága, s abban hinni kell.

Talán ez a falánk és telhetetlen kor megvetéssel fordul el, s nem érti mit tesz az: *ne legyen gondotok, mit egyetek, mit igyatok, tekintsetek az égi madarakra, az Isten gondot visel. Az öltözetben is mit szorgalmatoskodtok, nézzétek meg a mezőnek liliomait. Salamon minden királyi dicsőségiben nem öltözött ugy, mint ezek közül egy.* Ugyé, a nagy világ, az élet e versenyében egészen más nézlet és elvek uralkodnak, s pedig végelemzésben, mikor agyon hajszolja egyik em-

ber, egyik osztály a másikat, akkor elfáradtan, elbágyadva, ezen isteni vigasztalás szeliden ölelő karjaiban talál menedéket.

Azonban, hogy e hitnek az emberiség boldogitására s megnyugtatására kiható eredménye lehessen, szükséges, hogy az emberben levő isteni erő is ide irányosittassék és emeltessék.

Az a láthatatlan erő, amelyet miért ne lehetne a föld lelkének nevezni, mint a minők a villám fény, delej, melegség, megvan ugyan minden testben, de hogy azzal valami szépet, dicsőt, jót lehessen kivinni, előbb össze kell halmozni, és ha lehet ezt a hasonlatot felhasználnom, éppen igy kell, hogy miden törekvő a maga pályáján, igy a pap is telitetve legyen, s teljes meggyőződése legyen az Isten igazsága, gondviselése, mindenhatósága és az erkölcsi igazságok örökkévalóságáról. Mert e hit adja az inspiratiot, e hit cselekedhetik csak csudákat.

E zembe jut, hogy mikor a Jézust tanitásai közben nagy sokaság követte, egy beteg asszony érintette hátulról a Jézus palástját, gondolván, hogy csak ez által is meggyógyul, Jézus hátra fordulván igy szólt: kicsoda érintett engem, mert érzem, hogy isteni erő származott ki belőlem, és az asszony az írások szava szerint meggyógyula.

Nem kell ugyan s nem lehet betü értelemben venni Jézusnak gyógyitásait, halottak feltámasztását, gonosz lelkeknek kiüzését, de mégis, ha valaki hittel telitetve, hogy ugy mondjam inspiralva szól a szerencsétlenhez, vigasztalja a kétségbeesőt, bátoritja az ügyefogyott árvát, s ha ezt éppen pap teszi, a kinek állásához van kötve, hiedelem szerint, hogy Isten embere, Isten szolgája, nem lehet hogy szavai gyógyitólag ne hassanak a beteg lélekre. A hervadó virágra elég egy kis harmatcsepp is, majd felemeli kis fejét, mélyebben kezdi ereszteni gyökerét, és uj életet sziv magába. Sokat mondhatnék ez állitás bebizonyitására, elkezdve a szemnek, a melyben a lélek lakik, egy más szemre, a melyben szintén lélek lakik, hatásáról, a mely oly anyira ismeretes és ösztönszerüleg nyilatkozik különösen az ifju korban, azon babonásnak nevezett dologig, melyet közönségesen igézésnek neveznek, és mondhatnám még a művészet, a zene, a szónoklat és még sok dolognak lebilincselő hatását, melyek éppen ezek által nyilatkoznak.

Csak annyit mondok, hogy sokkal több lelki betege van a társadalomnak, minthogy hittel telitett, inspirált lelkészekre minél többre szükség ne volna, s még pedig azon bibliai értelemben, amely azt mondja: *mindnyájan felszentelt papság vagytok*. Sokkal több ferde kinövések lidércz fénye vezeti a szenvedő emberiséget, minthogy nagyon

is kivánatos ne volna, hogy levetkezvén már valahára a felekezeti gyülölködést, a külömböző vallásoknak egy pontban bár lenne érintkezésök, hogy egyesüljenek a józan hit, a keresztény morál igazságainak terjesztésében a felekezeties féltékenység és gyülölködés bilincsei nélkül. Mert a Jézus az ő testamentumát, az evangeliumot nem hagyta sem a farizeusoknak, sem a sadduczeusoknak, sem ebionitaknak, hanem azt mondta: *jertek én hozzám mindnyájan, a kik megfáradtatok és megterheltettetek és én megnyugtatlak titeket.*

Valaki talán kérdhetné, miért mondom én mindezeket, amik legfeljebb pap beigtatására valók lehetnének? Azonban én mindezekkel csak a papi pálya egy fogalmi jegyét akartam kiemelni, a melyet én általában a legfontosabb és leglényegesebbnek hiszek és vallok, és ezt is csak azért, hogy ráutalhassak azon forrásra, a melyből ötven éves papsága alatt jubiláns lelkész meritgette azt a lelkierőt és buzgóságot, melyek által kiérdemelte, hogy az egyház hivei, barátai, oly öröm és lelkesedéssel ünneplik ma ötven éves pályája évfordulóját. Hiszen ez egyháznak majd minden tagja az ő lelki gyermeke, kiknek ott volt a keresztelőjén és együtt imádkozott az édes anyával, s összefolyt azokkal kivánsága, midőn gyermekök sorsa felett elborongott lelkök a messzi jövendőbe. Hiv és igaz oktatója volt az ifjaknak s bárminő pályán haladtak, gondos figyelője s igaz utmutatója volt, örvendett haladásukon s midőn már pályára léptek, barátjaivá fogadta.

Kritikus évek estek bele ötven éves papi pályája cyklusába itt ez egyházban, e nemes városban. Itt látta virradni az eddig nem érzett politikai szabadság hajnalát, itt lelkesült velök, a kik fájdalom már nagy részint sirban nyugosznak 50 éves papságának korszakába esik belé az a szomoru tiz év is, a midőn ember emberrel, barát barátjával még találkozni sem mert, a midőn sürü fátyollal kellett a házi, a családi életet elboritani a kémkedő szemek előtt, a mikor csak egy-egy tekintet és kézszoritás volt a néma jel és biztatás: hogy *jönni kell, még jönni fog egy jobb kor . .* és itt érte meg az uj korszaknak is virradatát . . .

Egy spanyol költő a házak fedelit szellem által emeltette fel éj idején, hogy megmutogassa a házak titkait, bár ő nem kereste, önként tárták fel a családok lelkészök előtt a házi életnek buját, bánatját, örömét, keservét, soha sem élt vissza e bizalommal, őszintén részt vett örömükben, fájdalmukban, s a legnagyobb szeretet és tisztelet környezte mindig, s veszi körül most is hivei, tanitványai s barátai részéről.

Hányszor halt meg ő eltemetett barátaival, midőn éjnek idején iróasztala mellett lelkének sürü könnyeit hullatta azon papiros betüire, a melylyel másnap eltemette, hányszor szorult össze előbb az ő szive, midőn megirta ama megható könyörgéseket, a melyekkel a barátnak barátját, testvérnek testvérit, férjnek feleségit, szülőknek gyermekét elimádkozta, hogy zokogják ő utána azt, a mit ő már megelőzőleg átszenvedett. Mindezek lelkének egy egy elszaggatott darabjai, s ha Prometheusznak saskeselyű által szaggatott szivének megujulása némi mesés hitet nem adna, azon lehetne csudálkozni, hogy ez 50 éves jubileumot ülő lelkésznek hogyan lehet még most is oly tiszta, nemes, buzgó szive és lelke, hivatali munkálkodásában Azért, mert azon forrásból ivott, s mert azon megszentelt lelki vizből meritett, melyről a Jézus mondja: *a ki én belőlem iszik, soha meg nem szomjuzik.* Mert az Isten örök igazságának, gondviselésének, szeretetének hite és reménye paizszsal vevé őt körül, s mert ez a hit mindig megujitotta lelkének oly sokszor elszaggatott darabjait.

De nem folytatom tovább, későbbi időnek és más embernek lesz feladata életiratát teljes mértékben megirni. Én bevégzem egyházi beszédemet, a melynek ez alkalommal való megtartására, öreg korom s egyéb lelki fájdalmaim ellenére az ünnepelt lelkész iránti régi barátságnak érzelme vezérelt csupán. Nem lehet azonban, hogy végül is ki ne fejezzem azon jól eső lelki örömet, melyet érzek, midőn látom, hogy ez egyházközség hivei a hála, a szeretet, a tisztelet oly szép nyilvánulását fejezik ki lelkészük ötven éves jubileumára rendezett örömünnepélyen. Ugy tetszik nekem, mintha az égnek dicsősége ereszkednék le ez ünnepély alkalmával, s mintha az Istennek angyalai a megnyilatkozott egekből örvendező szárnycsattogással áldanák meg továbbra is a szent frigyet, mely lelkész és hiv népe között eddig is, most is és ezután leszen. Amen.

CSEGEZY LÁSZLÓ.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Második Rész.

Orthodox politika és családügy.

I. Fejezet.

(Folytatás.)

Ámde nem kell oly gonosznak vélni Révész Kálmánt, mint a milyennek első tekintetre látszik. Mert mint örömmel jegyzem meg, e családi érdekü megrovás elintézése után azt is elég kegyes megengedni, hogy én voltaképen csak annyiban állitottam Sztárait az unitárizmus uttörőjének, a mennyiben az ő versei ösmertették meg először a dunántuliakkal Arius igenis czáfolt és kárhoztatott vallását.

— No ha ezért Sztárait az unitárizmus úttörőjének, az újszerü hitelvek legelső hirdetésén fáradozónak képes állitani K. úr, ugyanezzel a joggal és fáradsággal akár Méliuszt is unitár. apostolnak hirdetheti. (*Unit. Történetirás:* 14. l.)

Mily naiv némelykor a legtanultabb ember is, ha felekezeties elfogultság vagy ezzel *rokon* érdek vezeti! Néha még azt sem veszi észre, hogy legjobbnak gondolt érveivel egyenesen maga s a védelmezni akart ügy alatt vágja a fát.

Mindenek előtt sajnálattal kell konstatálnom, hogy Révész K., a dunántuli protestáns egyháztörténet szorgalmas buvára, nem tudja, hogy 1829-ben Wadasi Jankovich Miklós a *Tudományos Gyüjteményben* (VI. kt. 31—89.) egy nagy feltünést keltő értekezéssel lépett fel a volt dunántuli unitáriusokról, mely értekezésben több meglepő állitás mellett Sztárai Mihályt nyiltan unitáriusnak vallotta s mely külön is kiadott értekezés elfogadható adatait munkám 112. 114. stb. lapján közöltem.

Nem tudja R. K. azt sem, hogy egy év mulva megfelelt Jankovichnak Gyöngyössy Benjámin zalatai lelkész Baranyából s Sztárait „az új arianismus" gyanuja alól az unitáriusok általános becsmérlésével szerencsésen kimentette (*Tud. Gyüjt.* 1830. V. 55—101.)

S nem tudja, hogy Gyöngyössy szabadszáju (vagy: *faragatlan*, ha jobban tetszik) mocskolódásaira Jánosfalvi Sándor István felelt meg, kimondván rövid ismertetése után megtámadott vallásának:

— A Gyöngyössy értelme szerint való erős kálvinista csak kálvinistának jó, de rosz keresztyénynek. „Ha nem érteném irásából, hogy az érdemes apologia-iró pap légyen, azt gondolnám, hogy azon magyar-

országi parasztok közül való, kik régebben azt gondolták, hogy az unitárius embernek szarvai vagynak; vagy ha ma csodák történnének, azt hinném, hogy egy a hét aluvók közül, ki ezelőtt 300 évvel az intolerans és miveletlen században elaludván; most ébredett fel s nem tudván, mely dicső változás történt azóta a vallásokra nézve is, az akkori miveletlenséggel szóllalt meg." (*Tud. Gyüjt.* 1831. I. kt. 118—125.)

S nem tudja végezetül azt sem R. K., hogy „Lámpás Jánosfalvi Sándor István úrnak, a kolozsvári unitáriusok papjának" czimzett válasziratát Gyöngyössy B. uramnak egyszerüen nem adta ki a *Tud. Gyüjtemény* érdemes szerkesztője, Vörösmarty Mihály, ki az unitáriusokat más oldalról tanulta megismerni. Nem adta ki, mondom, hanem letette mivelődéstörténeti adalékul a magyar nemzeti múzeumba. (Lásd *Szinnyei*: M. irók élete és munk. IV. 48. 49.)

Mindezeknek megtudása s az első unitárius polemiának megismerése után e század elejéről, talán Révész Kálmán is, az utolsónak meginditója s aligha befejezője, meg fogja bocsátani nekem, hogy igénytelen müvem 110. 111. lapján jónak láttam egy-két vonásban rámutatni, mennyiben mondhatta Jankovich Sztárait az unitárius eszmék első hirdetőjének a távol Dunántul.

Másodszor még ennél is nagyobb sajnálattal kell konstatálnom a tamáskodó Révész K. ellenében, hogy Mélius igenis hatalmas apostola lehetne ma az unitárizmusnak: csupán csak müveit kellene hozzáférhetőkké tenni az okulni vágyók előtt, hogy szemtől-szemben láthassa és ismerhesse meg az olvasó közönség Kálvinnak ezt a hirhedt magyar bajnokát, kinek „rustica et improba reluctatio"-ja legtöbbet ártott a lelkiismeret szabadságának hazánkban 300 évvel ezelőtt és a ki legtöbbet tett a prot. Magyarországban a vallásos felvilágosodás eloltására.

A ki a szentháromság örök (mert nem létező!) titkát fűhöz, fához, a rózsához, violához, vizhez és a naphoz való hasonlitgatással akarja megfoghatóvá tenni; a ki emellett még azt is állitja, hogy mint egy háromfejü gyürü, olyan az az imádatos szentháromság (e jeles bizonyság egykoru illustratióját lásd a magyar és lengyel unitár. papság „De falsa et vera unius Dei . . . cognitione" cz. hires művének F. III. levelén) s hogy a Fiu istent az ó-testamentumban a lába különbözteti meg az Atyától, a kinek szerinte nincsen lába (*Nagyváradi Disp.* 122); a ki Arany Tamást hittudós vitatkozásaiban ily pórilag torkolja le: „Ádám Isten parancsolatja ellen vétkezvén, megfosztatott Isten dicsőségétől: mezitelen és holt számába hagyták *Ádámot a tolvajok*"; a ki magának az istennek merészli ajánlgatni az ő hasonlithatatlan bölcsességü hitoktató művét, a hol többek közt e durva *pia fraus*-t tálalja az erdélyi fejedelem elé, a ki előtt az ő hatalmas összeköttetéseivel és szertelen nagy tudományával szeretett dicsekedni: „A jámbor Nagy Konstantin császárt *is* megtérité Isten a *Servetus* eretnekségéből és *mikor meg akarná égetni Ariust*, hogy elhitette (értsd: *elámitotta*!) volt, megtagadá (az ő tudományát) Arius, *visszahazudá eretnekségét és a császár kezén megesküvék, hogy a Szentháromságot mondja lenni élő Istennek* . . . most (!) is az Isten *azon*

szent lelkével cseleködjék!": a ki mind egy szálig megköveztette és égette volna az unitáriusokat s a „bünnek zsirján hizlalt" „pilises" kath. papok, „kan" kanonokok, „anyácza" apáczák és „lator" barátok kardra hányását pedig, pórnépet, urakat egyaránt reájuk ingerelve, istennek jótetsző *áldozatként* dicsőiti[1] (*Sámuel és királyok két kre:* 31. 171. 205. 233. 235. stb. lev.); a ki a kálvinista papokat segélyező kegyes asszonyokat a koldus Lázár túros lábait nyaldosó ebekhez szerette hasonlitgatni (munkáinak előszava s az 1567. debr. zsinat LXXI. czikkelyében) és egy főrangu nem épen fiatal urhölgyet azzal az igérettel igyekezett boldoggá tenni, hogy bőkezü dajkálkodását, a prédikátorok ajándékozgatásait, „drága hányt-alju ruhákkal és aranynyal prémezett szoknyával" fogja a Jézus az egekben meg jutalmazni (*Balogh*: Prot. egyh. tört. 90. *Bod:* Athenas. 172.): egy ilyen legalant járó izlésü és gondolkozásu közlelkü predikátor, föl sem véve a felsorolt különféle Méliusi bölcsességek mellé a szent szitkokat és kenetes káromkodásokat, válogatott gorombaságokat és válogatlan rút kifejezéseket, minden másnál alkalmatosabb az én meggyőződésem szerint arra, hogy az ily vezéralak mihamar megmutassa az értelmes közönségnek, hol lehet és *merre felé nincs* az

---

[1]) Csaknem hihetetlennek tünik fel e merésznek tetsző állitás az orthodox iróktól nem egyszer félrevezetett olvasóközönség szemében. Források hiányában vagy azok ritka volta miatt nem is könnyen győződhetni meg a fennebb mondottak igazságáról. A *pia fraus* hőseinek jámbor fantaziája helyett a következő legjellemzőbb nyilatkozatok világitnak reá élethiven e középkori próféta kegyes alakjára:

— Vágjátok le a Baal papjait, miként Illyés levágatja a községgel a Baal papjait: most is fejedelmek vágjátok le a Baal miséző paráznа papjait! Eltörették a propheták a bálványokat, az oltárokat az községgel, a fejedelemmel, mint az Mózes, Josaphat, Asa: hát ti is azt miveljétek! Nem jámbor hát az, a ki azt mondja, hogy a praedikátornak nem szabad a fejedelemmel, községgel megöletni a gonosztevőket.... (*És ugyan kik ezek a gonosztevők?*) Szegény tótok (értsd lutheranusok), ráczok (görög keletiek), pápisták illyen büvösökbájosok (értsd: halálra méltó bályányozók, ördöngösök) vagytok: Isten elveszt ezekért! (*S ugyan mily istenes módon?*) Jehu a bálványimádás szine alatt begyüteti a Baal papjait és levágatja. O keresztyén fejedelmek! bezzeg jó volna tinektek is már egyszer a Baal pápista, pogán, bálványozó papjait és barátit begyűtenetek: vágatnátok le, mint az Illyés! Jó volna *most is illyen álnokságos haszonnal* (finis sanctificat!...) cselekednetek ti fejedelmek a Baal papjai ellen. (*És ha az urak nem hallgatnak e kegyes tanitásokra?*) Nosza ti is szegény pórok! rontsátok az ördögöt, az Baal házát, templomát, oltárát, minden szerszámát; mert látjátok, hogy az hitlen urak nem mivelik. (*S mi légyen már most summája e Méliusi bölcs oktatásoknak?*) Lássátok! Josias mindent ugy rontat az ördögében, hogy *a bibliából és az Isten emberétül ért*: ti is hát azt miveljétek! Josias mind levágatja az Baal papjait. Ur Isten! bezzeg jó volna, ha az Ur erre gerjesztene egy jámbor Josiást, a ki a kövér, szegén ember vérével, ország jüvedelmével hizlalt pilises papokat, cardinálokat, érsekeket, püspököket, barátokat, apáczákat megáldozná;a! (Mélius bibliája: *Sámuel és királyok két könyve.* Fol. 171. 219. és 205. 208. 233.)

Lecky Knoxot, Kálvin legkitűnőbb tanitványát, nem ok nélkül a gyilkosság apostolának nevezte. Nem tudom, milyen nevet érdemelne a mi Méliusunk ilyen kegyes bibliamagyarázatai után!

a keresett igazság. Az éjtszakai vak sötétség is, ugy gondolom, igen hathatós szószóló a déli verőfény kedvesebb ragyogása mellett. . . .

Avagy tudja-e azt nem sok szerencsével gunyolódó ifju kritikusom, hogy a XVI. sz.-ban oly nagy erővel felébredt unitárius vallásnak ki az első igazi alapvetője? Senki más, mint a legorthodoxabb Kálvin János, a rationalismusnak a hit kérdéseibe Zwingli után első bevivője. Ha ő később nem találja egy prot. reformatorhoz illőnek máglyát rakatni theologiai ellenfele alá, aligha ragadja meg annyira a gondolkodó elméket az antitrinitarius elvek nagy fontossága, melyek egy izben már megváltoztatták a katholicismusba elmerülő világnak arczulatát s a XVI. sz.-ban is alkalmatosnak látszottak arra, hogy a rationalis felvilágosodás segélyével meggátolják a megállani készülő protestantismusnak az orthodoxia halálvészes örvényébe visszasülyedését. A kegyes Kálvin kegyetlen emberáldozatai nélkül talán sokáig a tudatlanság homályában borongva szendergett volna a Servet, Socini Lelio s még egy-két kiválasztottnak elméjében már-már derengeni kezdő világosság s a philosophia és kereszténység örök igazságai egy szükebb körben terjednek vala el s évszázak mulva is talán csak a legfelsőbb tizezernek legféltőbb kincseit képezhették volna s talán sohasem lépnek oly elszántan hóditásra vagy martyr-koronára készen a profan vulgus és vak bigotteria elé. Szóval a genfi máglya borzalmas tüze nélkül e merésznek tetsző eszmék sohasem gyujtottak volna lángra annyi ezer hivő lelket a legszabadabb országokban és talán sohasem jegecződtek volna vallássá a gondolkozástól oly szerencsésen elszoktatott mindenthivő ker. néptömegekben. Béza leghitelesb tanum e fejtegetés igaz voltára nézve egyfelől (*Porter*: 59) és Arany Tamás példája másfelől, a kit senki más, mint magának Kálvinnak Servettel vitázó 1559-iki *Institutio*-ja avatott fel az örökre eltiporni vélt igazság elszánt bajnokává, hogy lenne a Genfből sok időre számüzött unitárizmusnak első magyar apostola épen a magyarság szivében, a már három év óta kálvinista Debreczenben.

Ime tehát a magyar egyháztörténelmet nemcsak a családi tűzhely melegénél mivelgetők előtt nem kis igazsággal vehettem fel e messzi vidék érdekes multjából „a legapróbb adatokat is összegyüjtő“ munkámba a Dunántúl első nagyobb reformátorának, Sztárai Mihálynak működését, ki méltányló elismerésem szerint: „nemcsakhogy az Úr igéjét kiváló tisztaságban hirdeté, de módot nyujtott egyszersmind Athanasius és Ariusról kiadott művében arra is, hogy a kálvinizmusba (itt helyesebben: reformatióba) avatott hivek az egyistenhitüség elveit is minél hamarább megismerjék.“ (*Unit. Magyarországon*. 111.)

— Hasonló sajátságos logikát veszünk észre — jegyzi meg Révész K. — Kanyaró következő fejtegetésében: „János Zsigmond kora halálát emlegetik gunyolóan orthodox atyánkfiai az unitárizmus bukásaképen Erdélyben. Mi nem találunk gunyolni valót e napon, mely a protestantizmus hanyatlásának napja Magyarországon. — János Zs. halála buktatta meg Dávid Ferenczet. Dávid F. bukása hozta be Erdélybe a jezsuitákat. E jezsuiták téritették meg Kolozsváron Pázmány Pétert, ki kezet

fogva II. Ferdinánddal, a János Zsigmondnak szánt ara fiával, visszatéritette katholikus hitre a már protestáns Magyarországot." (*Unit. Magyarországon.* 225.)

— Ugyan ugy-e? gunyolódik e „*hasonló* sajátságos logikán" magát igen jól mulató Révész Kálmán. „Hát való *komoly* történeti munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? Még megérjük, hogy legközelebb e fajta problemákról fognak történeti művek megjelenni: *Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik? Mi történik, ha a nagy Napoleon születése előtt meghal? Mi történik, ha Moltke franczia marechal lesz?* és így tovább, ad infinitum." *(Unitár. Történetirás. 14. 15.)*

Sokkal kevesebb módja volna Révész Kálmánnak magát mulatozni, ha az olvasói gaudiumának kitett sorokkal együtt bemutatja egyszersmind a hozzájuk fűzött megerősítő idézetet is, mely Magyarország legnagyobb történetírójának, Szalay Lászlónak, tollából imigyen hangzik:

— Máriát a stájer Károly nyerte el s így lőn *az unitár. erdélyi fejedelemnek szánt* ara II. Ferdinánd anyjává s *a befolyás által, melyet fiára gyakorolt, az ellenreformatio eszközlője. Szalay:* Adalékok a m. nemzet tört.-hez. Pest, 1861. 230. (*Unitár. Magyarországon:* 225.)

S a legkisebb kedvet sem érezne magában R. ily bohóskodó tréfára, ha jól megérti vala a nyomban reá következő rajzát Pázmány fellépésének, a kinek elvesztése sok időre csaknem az egész protestáns ügy bukása volt hazánkban s a ki egymagában is elég alkalmas volna megmenteni annak a derekasan kigunyolt logikának hitelét. Fölhivom az érdeklődő olvasót, ne sajnálja megtekinteni a szóban forgó helyet s ott találja a lesujtó adatokat, mily oktalan eljárással tette tönkre a vakbuzgó orthodoxok egyházi és világi politikája úgy Erdélyben, mint Magyarországon a virágzó protestantismust. (225.226. V. ö. 218—223. l.) S mindezekről az „elfogulatlan" Révész K. egy árva hanggal sem emlékezik. Ő neki csak az ellen az egy feltételes consequentia ellen van kifogása, a mit mindjárt legelől pillant meg; holott hátrább a sokkal fogasabb is szemébe akadhatott volna. Nekem úgy rémlik, mintha ifjú kritikusom a végelgyengülésben szenvedő protestáns orthodoxiával egyetemben azon sashoz hasonlitana, a mely szivesen elszalasztja akár a tuzokot is, csakhogy megfoghasson egy kövérnek tetsző szunyogot, melynek dongása sérti az ő kényes — füleit.

„Hát való *komoly* tört. munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? kérdi a képzelt hibán elképpedő Révész K. Való bizony az *ilyen*, — felelhetnénk e jóakaró naiv csudálkozásra. De az olyan oktalan okoskodás, a milyent R K. fantáziája e helyhez köt, a legkevésbbé sem való. S hálás elismeréssel fogadhatjuk, ha őrködő figyelme résen áll s személyválogatás nélkül rendre utasitja mindazokat, a kik Klio fenséges redőit oly komikus vonásokkal torzitják el.

Fájdalom! nem volt ez mindég így s beléestek a „feltételes consequentiás okoskodás" szédületes örvényébe olyan elismert nagy-

ságok is, a kikről ez emberi gyarlóságot, ha csak távolról is feltételezzük, dehogy ütöttünk volna zajt szerencsés felfödözésünkből.

Avagy nyisd fel nyájas olvasó a te két szemeidet és csudálkozzál a józan emberi ész ilyen meglepő tévedésein.

Egy „*Méliusz P. emlékezete*" cz. igen „komoly tört. munkában" (nyomtattatott Debreczenben, ennyi esztendőben: 1873.) ilyen szemen szedett „feltételes consequentiás okoskodásokon" épülhetünk:

— Ha Debreczen a reformácziót be nem veszi . . . vagy más szavakkal: ha Debreczen multjából *kigondoljuk*, kiveszszük az iskolákat, nyomdát s nemzeti nyelvü istentiszteletet, továbbá az európai műveltség szinvonalán állott s külföldön is utazott és tanult papokat (mint pl. a jó Révész Imrét, ki Bécsben járt vala). . . ha mondom, mindezeket kiveszszük Debreczen multjából: mi marad ott? Aligha több értékü *valami*, mint pl. egy *Szolnok* vagy *Szeged:* sőt *talán annyi sem.* (23. l.)

Úgy tetszik, mintha e feltételes okoskodás meglepő híven illeszkednék ahhoz a remek mintához. a melyet R. K. ily csattanósan fejezett ki az ő felvont szemöldökű megróvásában: „*Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik?*" Azaz más szavakkal: mi történik. ha Debreczen városa pápista marad s eszébe sem jut kálvinista magyarnak fölcsapni . . .

Egy másik „*Kálvin élete*" czímű szintén igen kitünően „komoly tört. munkában" (Nyomódott Debreczenben, 1864.) szintén ilyen jeles consequentiás gondolatgyöngyökben gyönyörködhetünk:

— Azt *minden esetre* (!) állíthatjuk, hogy hazánk sorsának folyása *bizonynyal más* irányú és *más* eredményű lett volna, ha itt a reformatio s *különösen a kálvinizmus* (!) létre nem jő és nyilvános államjogi értékre nem emelkedik. (333. l.)

Úgy rémlik nekünk, mintha itt szintén ugyanarra az égetően fontos kérdésre keresne a tudós szerző feleletet, a mit a szellemes Révész K. ily világos alakban fejezett ki: „Mi történik, ha a *nagy* Napoleon *születése előtt meghal.*" Azaz „mutató nomine" másik Révészünk szerint: mi történik, ha a *dicső* kálvinizmus itt Magyarországon *még csak meg sem születik.*

Ugyancsak az elébb említettük „*Méliusz P. emlékezete*" cz. szintén a legkitűnőbben „komoly tört. munkában" (Nyomtatódott stb.) szintén a legkitűnőbben „komoly tört. munkában" (Nyomtatódott stb) igen nagy meglepődésünkre még ezt a jeles elmeszüleményt is olvashatjuk:

— Egyenesen és *komolyan* kérdésbe tehetjük, hogy vajjon ha a magyar nemzet *egyeteme* vagy többsége az unitárizmust bevette *volna:* a *magyar nemzetiség*, a magyar *alkotmány* és állami *önállóság* is nem lett *volna-e századokra*, sőt örökre *semmivé? Igenis*, mert . . . *én előttem legalább* semmi legkisebb kétség sincs abban, hogy *egy* unitár. magyar nemzet s *egy* unitáriusok által védett magyar nemzetiség, alkotmány és állami önállóság nem sok idő mulva mindenestől eltöröltetett, elenyészett volna a föld színéről. (27. 28. l.)

Ha ezúttal sem csalódunk, szakasztott mása ennek a Révész K. megbotránkozásának harmadik jeles próbaköve is: „*Mi történik, ha Moltke franczia marechal lesz.*" Mert bizony-bizony mondom,

legfeljebb csak az történhetett volna, hogy a munkás, előrelátó és korántsem praedestinatiós bölcsességű hadvezér csakhamar rendbeszedte volna Kálvin mulatni szerető földieit, gondoskodott volna nem a zwei kinder-systemről, hanem a kellő számú ép testű és lelkű, egyszerű erkölcsökben és szigorú fegyelemben nevekedett hadfiakról s megverte volna a nemzetnek összetartó erejével a hódításra felkészült németeket minden bizonynyal s megverte és legyőzte volna annál is inkább, mert, mint azt ma már az iskolás gyermekek is tudják, nincs a politikában vallás egész Európában — a harmincz éves háború óta.

Világért sem terjeszkedtem volna ki Révész Imre történetírói működésének e szembetűnő gyöngeségére, elnézéssel lévén az erősnek látszó meggyőződés iránt, ha annak látásköre a szomszédos homokbuczkákon nem is terjed tul; ámde elragadott azon nem várt előzékenység, hogy kritikusom az ő kitűnő műve legvégén is a legkitűnőbb alkalmat nyujtja kimutatnom mennyire nem ismeri ő tudományos működését azoknak, a kiket oly nagy hévvel megvédelmezett a „legnagyobb elfogultságban és igazságtalanságban" vakoskodó *„unitárius történetírás"* ellen.

Talán elég lesz most annyit kimondanom, hogy a tudós Révész Imrének éppen egyik legjellemzőbb tulajdonsága, mint történetírónak, a fiától oly kegyeletlen módon kigunyolt „feltételes consequentiákon épült" okoskodás. Akár egy ó-testamentumi próféta, oly csalatkozhatatlanul meg tudja jövendölni, mi volna és mi nem volna, ha ez, vagy az, vagy amaz így, vagy úgy, avagy amúgy volna vagy nem volna, avagy ha éppenséggel semmiképpen sem volna. A mi legérdekesebb, előre irányzott föltételes következtetései mindig épen a keresett szög fejére találnak, mert mindig az jött ki pontosan az okoskodott dologból, a mi a legkivánatosabban beleillett a nagy férfiunak vajudó terveibe s egy-egy rettenetes „szellemi ágyuként" szolgált a hitetlen *pogányok* és *nihilisták* elijesztésére.

Mivel Révész Kálmán, mint jól tudjuk, e ponton sem adna kész hitelt az előtte oly rossz hirben álló unitárius történetirásnak, tanácsos egynehány meggyőző példával illustrálni imént elmondott jellemzésünket.

Révész Imre főmunkájából, a *„Kálvin életéből"*, mindjárt legelől a 21-ik lapon megtudja azt a jámbor olvasó, hogy 1534-ben találkozott Servettel legelőször Kálvin s megtudja azt is, vajha soha többé ne találkozott volna vele másodszor. A következő 22-ik lapon pedig már arról értesül ugyanazon jámbor olvasó: vajha mégis találkozott volna, akkor talán K. megtérítette volna őt s nem kellett volna később köztük a máglyának befejezni a vitát.

A 172. lapon már arról értesül a kiváncsi olvasó, mint vagy miként lesz, „ha Servet álláspontját a lehető legkedvezőbben akarjuk is felfogni." A 198. lapon pedig arról győződhetik meg, hogy ha Servetet a kath. Vienneben találják vala kivégezni, az egész esemény jelentéstelenül elenyészik; sőt méltónak sem találja följegyezni a történelem. Szintén ily pórul jár a boldogtalan spanyol a 203. lapon

is, mert: „ha számára Genfben máglyát nem gyujtanak, nevét és emlékezetét aligha fogja ösmerni a késő nemzedék.“

A „legnagyobb“ Kálvinnak már sokkal jobban megy dolga Révészünknél. Igy a 91. lapon megtudjuk róla, mi lett volna, ha ő csupán a közkedvességre tekint. A 145. lap megmondja, mi lett volna magával Kálvinnal, ha ő neki eszébe jut német vagy angol földön élni. (V. ö. *Ha Luther olasznak születik* etc.) Az 52. és 53. lap arra int: ne feledjük el kérdésbe tenni, „ha vajjon mi lett volna Genfből s a reformatio ügyéből“ a nagy Kálvin szigorú, s *ha úgy tetszik*, sötét szelleme nélkül. (V. ö. „Ha a *nagy* Napoleon“ stb.) A 80. lap azt is kimondja, hogy „ha Kálvin az ő szenvedélyein *még keresbbé* uralkodott volna,“ akkor sokkal – szelidebb lett volna s ellenségei is iránta bizonyára kiméletesebbek lettek volna. (V. ö. az ismert harczi indulóval: „*Ha Moltke franczia marsal* . . .“)

Nem szabad szem elől eltéveszteni, hogy maga Kálvin is nagy mestere az ilyen prófécziáknak. Csaknem szükségtelen ráutalnunk, mily híven megjósolta 1546-ban, mi történik, *ha* Servet valaha Genfbe jő s *ha* ő neki lesz ott még valami hatalma. (*Kálvin élete*: 175.) Ugyanő, *ha Isten nem támogatta volna öt saját karjairal*, nem birta volna ki a sujtoló csapásokat. (165.) Később is, *ha* szabadon választhatna, inkább szeretné, hogy a pápisták *egyszer* megégessék, mint a saját kálvinistáival való folytonos vesződést. (205.) Ily szerü kegyes okoskodásainak bokros példáit lásd leveleiben (*Kálvin élete*: 37. 78. 140–142. 204—206.) és főművében. (*Institutio*: IV. kv. V. r. 5. 8. 10—13. és VII. r. 27—29.)

Mint alkalmunk nyilt meggyőződni, az orthodox gondolkozás- a tájékozatlan Révész K.-tól oly nak egyik legkitünőbb czimervonása gunyosan lenézett feltételes okoskodás. Hogy mennyire beillik ortho- doxaink jellemképébe, azt hiteles bizonyságokkal legott kimutatjuk. Hadd beszéljenek ő magok a modern tudományos felfogás előtt köd- ként szétfoszló orthodox nagyságok s hadd viseljék teljes mértékben szépséges szavaiknak erkölcsi felelősségét. Mert mind a nagy Révész Imrénél, mind a legnagyobb Kálvinnál az elébb még csak ártatlanúl prófétálgató gyanítgatás szükség esetén, vagy kedvező körülmények között tüstént a legmerészebb gyanúsitássá válik: a virágok közt imént szemgyönyörködtető himes-hamis pillangó mihamar fölveszi az orthodoxia hasznos konyhakertjébe nagyon is beillő rút hernyó- köntösét.

Révész Imre „*Kálvin életének*“ 179-ik lapjáról pl. megtudjuk, mit felelt volna Servet, ha a genfi vendéglőben a vendégek tőle megkérdezték volna, ha házas-e vagy sem. A köv. lapon már arról is értesülünk, hogy Servet Genfben a libertinizmus legalkalmasabb prófétája lett volna, ha ez a párt Kálvin felett győzött volna s ha e győzelmet Genfben Servet megvárta volna. Ugyancsak a kath. Servet esetéhez kötve Révész „*Méliusz P. emlékezete*“ 30-ik lapján megtanítja még arra is debreczeni híveit, mit míveltek *volna* hajdan az unitáriusok, ha hatalomhoz jutottak *volna*, kik *úgy látszik*, a boszszúállástól és vértől nem valami nagyon iszonyodtak . . . *volna*.

Másfelől Kálvinunk saját kijelentése szerint „még *ha* akarná“, sem bizhatnék az ő félrehuzó genfi papjaiban (*U. o.* 108.) Ugyanő nem bizik a pápákban sem, „*ha* a személyekre kezd menni.“ „Mert a *titkon* ő nállok való theologia“ 1-ső ágazatja az, hogy nincs Isten; 2-ik: Krisztus tanitása mind hazugság; 3-ik: nincs mennyország, se pokol. „Tudom jóllehet, hogy *nincsenek mind* ilyen értelemben és hogy *kevesen* is legyenek, a kik igy merjenek szólni; de mindazáltal ugyanez volt már régtől fogva a pápáknak *köz religiójok és hitök.*“ (*Instit.* IV. kv. VII. r. 27. Molnárnál: 1184. l.) Ugyancsak Kálvin szerint Pál apostol nevezte el a római pápát Antikrisztusnak. (*Inst.* IV. kv. VII. r. 25.) S ugyanez a Kálvin Pál apostola *Korintusban nem ment volna el a misére, ha lett volna is Korintusban mise.* (III. kv. XIX. r. 13.)

„Már ezt a nap sem állhatja“, mondhatná bölcsen erre a „régi jó orthodox kálvinista énekkel“ az aligha orthodox Révész K. Ha az ég leszakadna, valamennyi pacsirtát agyonütné, igy jellemzi szintén olyan napfényes igazsággal a feltételes okoskodásokat a franczia Kálvinnál jóval józanabb franczia közmondás. Mig a magyar egyszerüen a ‚ha'-ra, e czigány praepositióra, semmit sem ad; bár azt elösmeri, hogy nagy dolog volna, ha a Dunában viz nem volna.

Lám-lám, még a „rendületlen következetességü“ nagy Kálvin is, a „rendkivüli erejü dialecticus és polemikus, kihez foghatót, Révész I. szerint, az összes irodalom vajmi keveset mutathat fel“, a ki „a legszigorubb következetesség hive volt tanban szintugy, mint életben“ (Kálv. élete: 21. 53.), mennyire megcsuszik, sőt el is vágódik néha a logika sikamlós jegén; de sőt ugy jár nem egy izben még abban a nagy müvében is, melyre egész élete erejét reá pazarolta. Orthodoxaink tömjénezése szerint: „az összes theologiai irodalomnak egyik örökértékü remekmüvében“ is a „hasonló sajátságos logikának“ nem egy jellemző példájára találunk.

— Azok, a kik azt tanitják, igy szól Kálván, hogy szent Pál abban (a Galatabéliekhöz irott levélben, III. 13. és V. 1.) csak a czeremoniáknak szabadságáért tusakodjék, *bolond magyarázók* legyenek, az ő erősítő beszédinek helyeiből megbizonyittatik.“ S a nagyon is gyönge megbizonyitás után: „*Megengedem örömest, hogy ott szent Pál az czeremoniákról szólljon.*“ (*Inst.* III. kv. XIX. r. 3.)

Ismét: „*Megvallom* bizonyára, hogy ez is igen jó meggondolással végeztetett légyen a laodiceai conciliumban, hogy aköznépen ne álljon a választás.“ (*Inst.* IV. kv. IV. r. 12) Pár lappal hátrább meg, mikor a kath. papokat szidni kell: „*Hazudnak* pedig, midőn azt mondják, hogy e dolog jobbitásnak és orvosságnak okáért hozatott legyen bé.“ (*U. o.* IV. kv. V. r. 2. és 3.)

Valóban mindehhez csak a 300 év óta javitgatott Károlyi-biblia „hasonló sajátságos logikáját“ vethetnők méltó koronául:

— Annakokáért kijövén az Úrnak Angyala, levága az Assiriabeliek seregében 185,000 embert. *És mikor felkölték volna reggel; ímé mindnyájan halva feküsznek vala.* (*Ésa.* XXXVII. 36.)

Még csak a Kálvin tettei és elvei közt felötlő különbségre kellene röviden rámutatnom, hogy az olvasó előtt azonnal a legvi-

lágosabb legyen, mily végzetes keringő utakra tévedt igen gyakran az ő valóban „sajátságos“ orthodox logikája. De azt hiszem, hogy már az eddig megismertek után is bátran megkérdezhetném Révész Kálmántól: ugyan miért nem tudta elnézni igénytelen müvemben csak árnyékát is annak a több mint „sajátságos“ logikának, melynek „hasonló“ volta az ő minden orthodoxért lelkesülni látszó szivében csak szerető rokoni hurokat pendithetett volna meg. Vagy talán csak akkor szokott megszólalni az a „némán nem maradható kálvinista öntudat“ (6. l.), mikor a Kálvinorthodoxiáért nem annyira a tudomány, mint sokkal inkább a veszélyeztetett családügy érdekében kell sikra szállani? Ugy rémlik nekem, tanácsos lett *volna* a megvívandó harcz mezején előbb egy kicsinyt széttekingetni s számot vetni azzal a megfontolásra méltó körülménynyel, vajjon nem történhetik-e meg, a mi már régen is megtörtént, hogy a Seregek Urának nevében bizakodó kicsiny Dávid parittyával is leverte a vele szemben álló rozsdás Góliáthot.

A Kálvinorthodoxiát értem e már végét járó Góliáthon. Révész K.-t sokkal kissebb termetre teremtette az ég, hogysem őt az órjásokkal összetéveszthetném. Hasznosan fog ő munkálni a maga terén, mely korántsem az orthodoxiának dudváktól fölvert, kietlen s ím`! tövises mezeje. Kiadta ő már évekkel ezelőtt atyja bajtársainak, a „*Révész Imre nevét hiában felvevő*“ orhodoxoknak az útat. Jámbor orthodoxaink okuiására, kiket Szent Pál óta annyian oda hagytak, hadd „figuráljon itt“ egy tanulságos nyilatkozat, mely jellemző világot vet az „*Unitárius Történetirás*“ ifju szerzőjének családi érdekektől még föl nem zavart józan gondolkozására.

1890-ben egynehány orth. korifeus oly Kálvinegyletet akart alapitani az alföldön, mely tört. alapon állva, a helvét hitvallás zászlaját lobogtassa. A *Szabad Egyház*-ban közzétett felhivás keseregve kifakadt: „Mégis szégyen, hogy *hitvallásunkat naponként bántják* a mi pénzünkön fentartott testületek *tanárai*.“ A „*Dunántúli Prot. Lap*“ 10-ik sz.-ában felelt meg a pápai theol. akadémia érdekelt tanára Révész K., ki már akkor „az ev. keresztyénséget *nem szükségképen*“ a helvét hitvallásban találta. Egyik orth. lelkész erre ilyen szavakkal válaszolt:

— Én azokat tartom hűtlen és rosz reformátusoknak, kik örökösen a heidelbergi kátét és helvét hitvallást ostromolják és gunyolják, agnosticismust, skepticismust és *unitárizmust* prédikálnak s a positiv tört. alapon állók ellen, mihelyt mukkanni mernek, valóságos hajtóvadászatot indítanak. Ilyenek ellen küzdött a dicső emlékű Révész Imre élete fogytáig . . . Különben az actio reactiót szűlt mindig. Ugy lesz nálunk is, mert *még* (!) az eszme, az igazság, melyért Révész I. buzgott és *dicső harczokat vivott*, nem halt ki, sem a szívekben az azokért lángolás *utolsó (!) szikrája nem aludt ki.*

Révész K. a zsémbes orth. atyafinak felelve, hajlandó volt megengedni, hogy: jeder Mensch kann selig werden nach seiner Façon. E kegyesen hangzó megengedés mellett azonban a következő szavakkal vonta ki az illetéktelen családi tekintélyü támaszokat a kétségbeesett orthodox atyafiak alól:

— Szigorú és kizárólagos confessionalista álláspontjuk igazolására ... még arra is folytonosan hivatkoznak, hogy *ők a Révész Imre álláspontján vannak s a R. I. szellemének örökösei, munkájának folytatói* ... Révész I. a maga ... *hittani* álláspontját legtüzetesebben az 1872. évi „*Figyelmező*“ III. IV. füzetében fejtette ki. *Melegen ajánlom* mindazoknak, kik oly gyakran szokták és szeretik *felvenni* és fájdalom néha „*hiába*“ *a R. I. nevét*, hogy ne csak olvassák, de tanulmányozzák is ezen nagyfontosságú (!) apologetico-polemicus czikksorozatot. Megláthatják belőle, hogy R. I. az ev. protestantismus alaptanaira nézve a prot. külföldön nagy hatással működő „Evang. Szövetség“ eredeti programmjával értett egyet; *de azt sehol sem mondja, hogy a helvét hitvallással vagy a heidelbergi kátéval*; megláthatják, hogy éppen R. I. volt az, a ki a *lelkészi*, tanári s más hivatalos esküformákból *a helvét hitvalláshoz való korábbi erős leköttetést mindenütt elhagyta*; megláthatják, hogy szerinte „*a felekezetek alaptanai*“ (értsd: *Krisztus* tanítása) iránti hűség nem egyértelmű a konfessiókhoz (értsd: *Kálvin tanitásához*) való szigoru leköttetéssel; megláthatják, hogy ugyancsak R. I szerint „a valódi tiszta ker. vallás a lehető legtökéletesebb, sőt *az egyetlenegy tökéletes vallás ... mely egykor valódi világvallássá leend és pedig a nélkül, hogy e végre pl. az egész világnak kálvinistává kellene lennie.*“ (Révész Kálmánnál is ezzel az ékesszóló kiemeléssel.)

— Nem hiszem, folytatja R. K., hogy (a „mukkani merő“ orthodoxok) helyeselnék és aláirnák R. I. fentebbi nyilatkozatait. .. De az már nem szabad, hogy ugyanők ennek daczára folytonosan R. I. valódi követőinek és szellemi utódainak hirdessék magukat; sőt e mellett még éppen ellenem is a R. I. nevével jöjjenek s párducztól származott gyáva nyulat emlegessenek. A sas csakugyan sast nemz; a párducztól a természet rendje szerint nyul sohasem származhatik; hanem *sas szárnya alá bujó ökörszemek és maguknak párduczbőrben tetszelgő nyulacskák*, fájdalom, mindig voltak, vannak és lesznek; *bár a világ elébb-utóbb észreveszi a* **pia fraust** *és kiugrasztja a párduczbőr alól a nyulacskákat!* (*Dunántúli Prot. Lap.* 1890. 191—195.)

Alig lehetne az itt bemutatott Révész K. lelkétől lelkezett gyönyörűséges szavakhoz valamit hozzátenni. Azt mondanunk sem kell, hogy benne reménykedő orthodoxusait még egyszer komolyan meginti: az Úrtól *netalán* nyert talentomaikat az anyaszentegyház közjavára *ne ferde utakon-módokon*, hanem a *valódi helyes irányban* igyekezzenek gyümölcsöztetni. „*A kegyelem (!) Istene vezérelje őket erre!*“

Világosan megérthetjük ezek után valódi mivoltát Révész K. fellépésének, ki mint „igaz kálvinista“ a régi Kálvinegyház hősi védelmét irta föl zászlójára s valójában csak puszta személykultuszt űz és egész munkájából kiviláglik, hogy komolyabb mérkőzés helyett, csupán csak a veszedelmesen megingott, nagyon is modern családi tekintélyt óhajtotta volna fellépésével helyreállitani. Jóllehet okkal elmondhatnók, hogy egyetlen számottevő történeti adatot sem találtunk Kálvin egyházának védelmére a jó barátok seregétől oly zajosan üdvözölt jelentős művecskében; azt mégis a legteljesebb nyilt-

sággal el kell ösmernünk, hogy a szerző sehol sem mulasztotta el mindazt szorgalmatosan kifejteni, a mi távolról is a Révészek ügyéhez tartozott. S ebbeli buzgóságában odáig elment végtére, hogy még azt is szemére hányja az unitárius történetirónak: Szász Károlyt hogyan merészelte fölébe emelni Révész Imrének . . .

— „Kálvin és Servet,“ így vélekedik Révész K., „a hitviták tüzében *egyaránt* megfeledkeztek egymás iránt való felebaráti kötelességeikről, kölcsönösen szidalmazták és gyülölték egymást. Mi jogon lehet azért az egyiket az égig (?) emelni, a másikat a földig (!) legyalázni ? !“ Ennyit mond e helyen Révész K. a védelmébe fogadott Kálvinorthodoxia mentségére. „De *mi jogon* állitja tovább̈a Kanyaró,“ fűzi hozzá mindjárt az ő személyes sérelmét, „hogy a Servetpör előadásában *Szász Károly sokkal nemesebb lelkü és igazabb öszinteségü, mint Révész Imre?*“ (Unit. Történetírás. 8. l.)

Úgy arányzom, eléggé megfeleltem e kiváncsi kérdezősködésekre a fennebbiekben. S felfogásom szerint a Révész Kálmánnál ily sajátszerüleg megnyilatkozó „tiszta“ igazságszeretet után bárkitől megérdemelné a Méliust méltán leczkéztető Dudichra való illetéktelen hivatkozásért (16. l.), hogy fennebb a közönség szeme elé állított 1890-beli nyilatkozatának utolsó sorait az ő saját fejére olvassa. Megérdemelné ezenkivül Molnár Aladár megróvó kijelentését is a legalább őszinte meggyőződésből orthodox Filóról:

— Erélyesen vissza kellett utasitani, hogy szerző saját megsértett hiuságának személyeskedő ügyét ne tolja föl a ref. egyház közérdekü ügyévé! (*Prot. E. és I. Lap.* 1863. 1357.)

Azonban én az eddig előadottak után, melyekben a lehetőségig megtörekedtem arra, nehogy untalan csak üres szalmát csépeljek, elégszem azzal a lélekfölemelő viszonzással, hogy Révész K. tudós barátjának vállveregető kritikáját olvasóim elé tárjam. Szőts Farkas, ki lapja 13-ik számában (talán a *Sárospataki Lapok* hatása alatt) még kész szívvel elösmer a megjelent unit. egyháztörténeti műről ilyesmit: „Nagy szorgalommal. széleskörü tárgyismerettel, szép előadásban, *de* erős unitárius szellemben irott könyv,“ lapja következő számában Révész K. fellépésére már sokkal zengzetesebb húrokat penget. Szerinte Révész K. jeles művének:

— *Egyik* czélja, hogy Révész Imre emlékének *minden ok és alap nélkül* történt *durva megtámadását* a fiui kegyelet egész buzgóságával, de egyszersmind a *tiszta igazság nevében* a leghatározottabban visszautasitsa. Valóban *aggasztó*, sőt *megdöbbentő* az a gyülöletes elfogultság és torzitó igaztalanság, melylyel Kanyaró a Kálvin, Knox (?) s a hazai reformatusok közül Meliusz, Veresmarti Illyés, Geleji Katona (és Révész Imre ?) egyéniségét és jellemét megitéli . . . *Mintha kialudt volna az ily lélekből a keresztyén felebaráti szeretet és evangeliumi (!) igazság lángja.* Az ily . . . felekezeteskedéssel szemben *egészen jogosult a komoly és férfias visszautasitás amaz erélye, mely a Révész brochurjében megszólalt.* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1891. 14. sz.)

A *Debreczeni Prot. Lap* is csakhamar felemelte szavát: „Üdvözöljük Révész K. barátunkat, hogy nem hagyja szó nélkül azon

sok történeti elferditést, elfogult szellemben irott állitást, melyektől *csakugy hemzseg* a szóban forgó munka. Kimutatja Révész, hogy Kanyaró *nem jöhet, mint történetiró, komolyan számba.*" (1891. 135.) Nyomban reá a lugosi *Szabad Egyház* holmi nem Révész-féle kanyargásokra tesz elmés czélzásokat. Csaknem egyidejüleg maga Révész K. siet sorompóba állitani b. lapjában a *„kolozsvári bárány"* ellen, mint engem szellemesen elnevezett, a legkitünőbb orthodox hitbajnokot, a nagyhirü Kálmán Farkast, ki már 1884-ben kijelölte az ő kedves öcsesét unitárius szempontokból való főfő orakulumnak. (Lásd *Prot. Közl.* XIV. évf. 248.) Ugyancsak maga a fáradhatatlanul buzgolkodó Révész K. Debreczennel kezet fogva 1891. nyarán hitvédelmi expeditiót rendez Kolozsvárra, mint erről az unitárius főiskola könyvtárába i sajátkezü följegyzése tanuskodhatik. És mindezeket, annyi sok más, itt pontosan mind föl nem sorolható fogásokkal együtt csupádon csak egyes-egyedül az elavult Kálvinorthodoxia és korántsem a modern családügy kedvéért cselekedte. Azt talán mondanunk sem kell, hogy mindezeket még csak gondolatban sem szánta — a komolyan ugyis számba nem jöhető *unitárius történetirás* ellensulyozására.

... Ez orthodox izlésü s a középkorra élénken emlékeztető eljárás, az eltérő nézeteknek tudományos alapon megvitatása helyett az ellenfél személyének mindenáron bevonása az áldatlan harczba az irói hitel megrontására intézett aknamunkával (lásd a *Dunántuli Prot. Lap* 1891. 261—264. lapján kiadott pasquillust, vesd össze a *Prot. Közlöny*, 1894. 12. számával stb.), társulva másfelől a protestáns theologiai sajtó jelentékeny részének imént fölmutatott *keresztyénies* itéletével: kényszeritettek engem, megvallom, kedvem ellen is arra, hogy Révész K. oly *kitünő* brochurejét tüzetesen megvizsgáljam és vele érdeme szerint foglalkozzam. Meg kellett mutatnom egy két debreczeni hitbajnok tanu'ságos példáján, hogy bármilyen egetverdeklő légyen is ama régtől fogva hirhedt *„hortobágyi porfelleg"*, mégis könnyen át tudunk látni rajta; sőt még azt is könnyen megitélhetjük innen az alkalmas távolból, hogy azt a nagy porfelleget tulajdonképen mi verte föl és voltaképen minek szolgál az eltakarására. Sapienti sat! . . .

II. Fejezet

Servet levele a halálbüntetésről. Mint vélekedett a megégetett „Christianismi Restitutio" a hatóságokról, a bünösök büntetéséről, Ananias és Saphira esetéről. Minő büntetés illeti a megátalkodott gonosztevőket. Eretnekek elleni eljárás az apostoli korban és a XVI. században. Szabad kereszténynek a fegyverviselés? Servet a kereszténység lényegéről. — Révész Imre drága dicsősége. Mint vélekedett utóbb a Ballagi lapjában lefolyt polemiákról.

A III. fejezetben tett igéretünk szerint ime itt a maga teljes mivoltában közöljük olvasóinkkal a Servet emléke ellen oly gonoszul felhasznált 27-ik levelet.

> Incidit iam quaestio alia, quae plerosque hodie torquet, an homini Christiano liceat magistratum gerere, regem esse, et occidere. Indigna enim videntur homine Christiano, quae ex peccato sunt orta. Quid igitur? Destruemus omnia, quae ex

peccato sunt? Qui hoc ita credit, destruat seipsum, cum corpus suum sit corpus peccati. Destruat caelum, quod peccato est pollutum. Destruat terram, quae ob peccatum profert spinas. Ex peccato fuit urbium aedificatio, et fuit opus Cain. Si Adam non peccasset, nec ciuitatibus, nec domibus indigeremus, quae nos protegerent ab iniuriis caeli, ab hostibus, et latronibus. Destruemus igitur civitates et domos? Absit. Ex iniuria oritur ius, quod non est peccatum, licet ex peccati occasione nascatur. Ex peccato filiorum Israel fuit petere regem: et nihilominus sine peccato quis ad regnum vocabitur. Imo peccatum esset, quem vocatum ad regni aut magistratus administrationem, eam recusare, si ea via sit nomen Christi promoturus. Peccatum etiam subditis esset, nolle regi obedire. Non sunt illi extra ecclesiam, cum inter ecclesiae membra numerat Paulus potestates et gubernatores. 1. Cor. 12. Reges vult ad agnitionem veritatis venire, et gladium gestare. Quandiu durat mundus, velimus nolimus, cogimur ordinem mundi seruare. Justitiae autem administratione maxime seruatur ordo mundi. [Optimus ille ordo est, quae intus docet spiritus, qui et reluctantem carnem cohibere docet. Sed nunquid occidere? Veritas dei est, ut superior docet epistola, rigidum illud ad mortem iudicium esse per Christum remissum, ubi spes est correctionis. Hinc adulterae dixit, Vade, et posthac ne peccaueris. Et alibi adiecit, Ne quid deterius tibi contingat. Sicuti iudex ille supremus nos corrigit, et monet, antequam occidat: ita et alii iudices facere debent. Illud verum est, quod correctione non expectata, Ananiam et Saphiram, occidit Petrus, ibi morituros praedicens, in criminis detestationem, et aliorum exemplum. Aut certe, quia spiritus sanctus tunc maxime vigens, quem spreuerant, docebat esse incorrigibiles, in malitia obstinatos. Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum, et apud homines.(!) In aliis autem criminibus, ubi spiritus sanctus speciale quid non docet, ibi non est inveterata malitia aut obstinatio certa non apparet, aut atrocitas magna, correctionem per alias castigationes sperare potius debemus, quam mortem inferre. Inter correctiones exilium laudamus, Christo ita probatum, ut excommunicatio probatur in ecclesia. Schismata et haereses, ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis vestigio. Qui extra fidei negocium sunt facinorosi, iure omnium gentium puniuntur, quod etiam est naturale ius. Hoc Christus non negavit, sicut haereditatem dividere recusans, non negavit, esse, qui haereditates dividerent.]* Sunt haec praeter evangelii ministerium, sicut artificia varia, non contra evangelium. Praeter evangelium est, militari manu bona tua et tuorum, ac vitam ipsam, contra grassatorem defendere. Judicem tu agis, cum desit alius Judex. Milites ad Christum praeparans Joannes, non mox iussit a militia discedere, sed certa ratione se continere. Gladium eis gestare licet, sicut licet potestati, cui serviunt, ad iustitiam, et vindictam malorum. (*Christianismi Restitutio*. Epist. 27 ma. Pag. 655—656.)

* A [] közt foglalt részt közli Kálvin is. (*Defensio Orth. Fidei*: 9.)

Hasonló keresztényies eszméket fejteget Servet a két szomszédos epistolában, sőt más helyeken is. (V. ö. 609. 659. stb. lapokkal.) A 26 ik levélben Jézus tanitásáról kimondja: *Ita Christus brevi compendio nobis conclusit iudicialia omnia legis, ut nos ipsi nostri iudices simus, facientes aliis, ut nobis fieri vellemus* etc. (Pag. 654.) A 22-ikben az emberölésről megint igy nyilatkozik: *Deus ipse homicidium prohibet eo quod sit homo imago Dei,* Genes. 9. (Pag. 634.) Ugyane felfogást erősitik meg Servet más iratai is.

Látnivaló tehát, mily méltatlanul használta föl Révész Imre Servet e levelét a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* hires polemiájában a Servet emlékét nemeslelküen védő Szilágyi Ferencz legyőzésére. S megértheti az olvasó azt is a fennebbiek után, miért nem volt oka dicsekedni a debreczeni irónak élete későbbi éveiben ez oly nagy áron vett győzelemmel s miért jut eszébe még 1872-ben is a furiákat emlegetni, mikor a Ballagi lapjában közzétett összes polemiákat a feledés sirjába szeretné eltemetni.

— Sokan osztották és osztják azon magyar ref. lelkésztársunk véleményét, a ki mintegy 5 évvel ezelőtt messzeföldről nálam megfordulván, a Ballagi ur lapjaira tekintve igy szólott: „Midőn e lap megjő hozzám a postán, *én iszonyodom hozzá nyulni,* mert ennek tartalma rendszerint oly piszkos, miszerint az ember fél, hogy keze is elpiszkolodik tőle."

— Hogy ez igy volt és van, azért kitünő mértékben maga Ballagi ur a felelős, nemcsak annyiban a mennyiben a *haszontalan* és gyakorta *szégyenletes* polemiák által tulterhelt czikkeket lapjába felvette, hanem annyiban is, a mennyiben az ily czikkek gyártásában ő maga *is (!)* kitünő mester volt . . . S a Ballagi ur lapja, „*docto labori dulce praeponens lucrum*", a haszontalan személyeskedő polemiák által oly pontra jutott, miszerint én ugyan részemről nem vagyok képes a külföldi gazdag és terjedelmes protestans egyházi irodalom mezejéről felmutatni egyetlen oly lapot vagy folyóiratot sem, a mely az utálatos polemiák dolgában a Ballagi ur lapját még csak meg is közelithetné; nem vagyok képes hazai prot. egyházi irodalmunk multjának folyamán sem felfedezni oly pontot, a mely azt mutatná, hogy valaha a magyar prot. irók oly iszonyu polemiák tüzében pusztitották és emésztették volna *önmaguk* (!) és több hitfeleik nevét, nyugalmát és becsületét, mint a Ballagi ur lapjában. *Valóban, e lapra gondolva, gyakorta eszembe jutottak a furiák,* a melyekről olvastam valahol, hogy midőn nem volt kijelölt áldozat, a kit kinozzanak, akkor egymásnak estek és egymást mardosták." *(Figyelmező.* 1872. 119. 120.)

Három sorral hátrább Révész még e szavakat toldja előbbi kijelentéséhez: „*Én* részemről, *már több év óta egyáltalában nem olvasom,* nem vagyok képes olvasni rendszerént, a Ballagi ur lapját." E nyilatkozat, összevetve a czikk többi részével, világosan föltárja előttünk azon érdekes psychologiai jelenséget, hogy Révész Imre a *Prot. Egyházi és Isk. Lap* polemiáiról nyilvánitott lesujtó vélekedését saját lelkének itélőszéke előtt már jóval 1872. előtt megalkotta.

KANYARÓ FERENCZ.

(Vége)

Párisi levél.

Páris, 1895. máj.

(Emlékezés Secretan bölcsészre. Loyson Hyacinte ujabb hitvallomása, s a tudomány és hit összeütközéséről való nyilatkozata. Lelkészi értekezetek. A Champs-Elysées-i Salon: Munkácsy)

Szerkesztő úr!

Egy korábbi levelemben irtam volt Secretan Károly, a kitünő lausanne-i bölcsész-tanár két látogatásáról, melyeket Párisban tett. Ezelőtt két évvel tartott felolvasásaival teljes sikert aratott és mély nyomot hagyott mindazok lelkében, kik az ő jeles bölcselmi müveinek nagy részét már ismerték. Honfiainak és a bölcselem minden barátainak nagy fájdalmára ő bevégezte földi életét. Halálával főképp a franczia nyelvet beszélő protestansok szenvedtek érzékeny veszteséget. De hogyha eltávozott, emléke maradandó mindazok szivében, a kik őt ismerték és munkáit becsülni tudják. Erre mutat az az összejövetel, melyet Boutroux a Sorbonne bölcselem-tanárának felolvasása mellett tartottak. Ez a szellem ünnepe volt, bensőségteljes, minden nagyobb külső zaj nélkül. Az ünnepélyt a párisi egyetem protestans hallgatói rendezték. Boutroux maga is még fiatal ember, mintegy tiz éve ad elé a párisi egyetemen és mély befolyást gyakorol tanitványaira. Egyik ismertetője igy jellemzi: „Sikere nem irodalmi ékesszólásának tulajdonitandó, sem a szép formának, sem valamely kiváltságnak, vagy valami számitásnak. Szónokot mészsz hallgatni és embert találsz; embert, külső megjelenésre szerényet; kezét ritkán jártatja, nem nagy hangon beszél, eleinte lassan, de aztán mind növekvő erélylyel. De ekkor már megkap, a lelket elragadja. S egyenlő figyelemmel követed gondolatai bensőségébe. Az eszmék lánczolata fejlődését bámulva látod. Világosság, szelid fény és aztán vakitó világosság vetődik a legnehezebb kérdésekre, s a legbonyolultabb és leghomályosabb rendszerekre. A hallgató termet ugy hagyod el, hogy értelmed megelégitve és benned a bölcselem iránt uj vágy keletkezve, mely bizonyosan el fog vinni a következő eléadásra is...“

Mindazok, a kik hallgatták, igazolják ez itéletet.

Visszatérve az ünnepélyre, először Boutroux beszélt, mesterileg

ismertetve Secretan bölcselmét. Felmutatta, hogy Schelling befolyása alatt hogyan nyilvánitotta már az első, Leibnitzról irott tanulmányában ama változatlan alaptant, melyet következőleg kellett kifejtenie ily munkákban, mint „La philosophie de la liberté", „La civilisation et la croyance", Recherches sur la methode" stb. Megmutatta, hogy mély vallásos szelleme hogyan igazolta a kereszténységet az ész előtt; s hogyan kereste bizonyos társadalmi nehéz kérdéseknek, melyek a mai kort mozgatják, a megoldását az evangeliumban s mindenekfelett, hogy a solidaritas eszméje hogyan járul ahoz. Senki se tehette volna jobban érthetővé a Secretan bölcselmét azok előtt, a kik azt nem ismerték. Ugy beszélt, mint a Sorbonne tanszékén szokott beszélni, ugyanazzal a szabadsággal és hatással. Miután a rendszert ismertette, birálatot is mondott róla, saját szavai szerint „pártszellem és széptevés nélkül", hozzáadva azt is, hogy egy bölcselmi rendszert vitatni, ez az egyedüli tisztelet, melyet a bölcselem elfogadhat. Secretan bölcselmi rendszerének érdekessége főleg eredetiségében áll. De némelykor veszélyes egészen személyi utat követni. Ez annyi, mint saját tapasztalatát egyetemes törvénynek ajánlani. Secretan se juthat minden igyekezete mellett is odáig, hogy ezt a veszélyt kikerülje. Ellenkezőleg Kanttal, ki a tiszta észből indult ki, hogy a gyakorlati észhez érkezzék, ő a gyakorlati észből indult ki. Boutroux itt Kantnak ad igazat a lausanne-i bölcselővel szemben. Különben tisztelettel adózott egyenességének, mély vallásos szellemének és szenvedélyes igazságszeretetének. A bölcsészt átalán jellemezve azt mondja, hogy két vonás különbözteti meg: az értelmi egyenesség, az erkölcsi éberség, mely nem engedi befolyásolni gondolkozását csakis az igazság szeretete által; s az önmagában és alanyi bényomásaiban való bizalmatlanság, melynél fogva következtetéseit a való dolgokkal összehasonlitani szokta. És e tulajdonságokat Secretanra alkalmazva azt mondotta, hogy az első benne mindig megvolt és hogy a másodiknak is birtokába jutni, magát kényszeritve érezte. Valószinüleg, hogy itt arra a módositásra czéloz, melyet Secretan bölcselmi fölfogásában akkor tett, mikor elfogadta a darwinismust, hogy a természeti és természetfeletti ellentétét megoldja. Boutroux után Sabitier, a párisi theol. fakultas tanára azt mutatta meg Secretan müveit elemezve, hogy e keresztény gondolkodó, hogyan maradt mindig érintkezésben a jelenkori gondolkodással, mind metaphysikai, mind erkölcsi, mind társadalmi tanulmányaiban. De mondotta Sabatier mindig eredeti volt s gondolata egyéni szinezetü

Szólott tovább Secretan bölcseletének egyes részeiről és életé-

ről is. Leveleiből, melyeket barátaihoz intézett vagy barátai hozzá, olvasott fel nehányat. S különösen érdekesek a Felix Bovet, egy ismert swájczi iróhoz intézettek, melyek a legujabb bölcselmi mozgalmakra vonatkoznak s melyek a nagyobb részt egyetemi tanulókból álló hallgatóságra mély benyomást tettek. A felolvasókat elismerés illeti, miben volt is részük, hogy emléket emeltek a gondolkozónak és kereszténynek.

Ez épületes ünnepély volt és azt mutatja, hogy a fiatalság közt vannak komoly szellemek, kiket az emelkedett gondolatok, vallásos érzelmek vonzanak és érdekelnek.

Ebben van a jövő, ebben az üdv, bármely szempontból nézzünk is, ebben.

— Egy idő óta Loyson Hyacinthe-ról kevesett lehetett hallani. Kicsiny egyháza csaknem egészen eltünt, mióta ő annak igazgatását felhagyta. Felolvasásaival, melyeket a mult évben tartott, vonzott ugyan hallgatóságot, de ezeknek nem volt tartós hatása és gyakorlati következménye. Nem feledték el, de hallgattak róla. Egy oly tevékeny embernek, mint Hyacinthe atya, ez legalább is értelmi szenvedést okozott. Nála szükség levén beszélni és magát közleni, Algirba ment, hogy felolvasásokat tartson oly helyeken, hol hallgatóságot lehet találni, mely az erkölcsi és vallási kérdések iránt érdeklődik. Az algir-i lapok szerint hallgatókban nem is volt hiány, mindenütt élénken érdeklődtek és szivesen mentek hallani a Notre-Dame-i régi hitszónok meleg és még most is hatalmas szavát. Bárki hallgatja őt, lehetetlen csodálattal nem hallania. Én soha sem hallgattam a nélkül, hogy az ő beszéde el ne ragadott volna és én gyakran hallgattam őt. A mi eszméit illeti, azok már más dolgok. De még akkor is, mikor az ember nem követheti felfogásában, s csaknem sajnálat fogja el tétele esztelenségén, csodálja a szónokot. Azokban a felolvasásokban, melyeket Algirban tartott, ismét az ő vallásos fogalmai sajátosságának adta példáját. Némely lapok „A hitről való vallomás" czim alatt közölték az összegét ama felolvasásoknak, a melyeket Algirban a francziáknak az arabokkal való érintkezéseiről tartott. Semmi sem különösebb és egyszersmind csodálatosabb, mint a hitvallásnak e faja. Az embernek ujra és ujra kell olvasni, hogy megbizonyosodjék, hogy nem csalódik-e, hogy jól olvasta-e.

Idézek belőle.

„Én keresztény pap vagyok, de nem gondolom, hogy mint Jézus tanitványa megsértem őt, ha Mahomedben elismerem az arabok prófétáját. Az csakis isteni inspiratióval lehetett, hogy megala-

pitotta a nagyszerü Islam vallást, mely az algiri arabok, s minden faj és minden ország annyi millióinak világi és szellemi sorsán uralkodik.

Bonaparte, ki nemcsak egyszerü kapitány volt, de a maga modora szerint némelykor próféta is, Cairoi hires kiáltványában azt mondotta: „A francziák az igazi musulmanok". Mi keresztények fogunk különben maradni, vagy még inkább, jobb keresztényeknek kell lennünk, mint eddig voltunk. Francziaországnak az Islammal való politikai szövetsége által, egy oly katonai hatalmat fogunk teremteni, melylyel a világnak számolni kell; az Evangeliumnak a Koránnal való egyessége által a lelkekre oly világosságot hozunk, milyent nem láttak. A nemes emir, ki a francziák ellen küzdve, megtanulta őket becsülni, Abd-el-Kader ezt irta: „Hogy ha a musulmánok és keresztények engem meghallgatnának, megszüntetném a köztük levő eltéréseket és ők testvérek lennének, külsőleg és bensőleg; de nem hallgatnak meg, mert a hittanba már előre beirták, hogy ugyanazon gondolatban nem fognak egyesülni; egyedül a Szabaditó oszlathatja el ez ellenségeskedést, mikor leszálland." — Mi is várjuk a Messiás visszatérését, de nem tudjuk, hogy mikor és hogyan fog visszajönni. Mégis a Jézus szelleme, mely világosság és szeretet, elfoglalhatja a sziveket mostantól fogva oly hatalommal és tisztasággal, hogy létrehozhatja az oly hosszu időn át ellenséges testvérek közt a kibékülést, a mire törekesznek.

Legyünk mi az Islam keresztényjei és az Evangelium musulmanjai!"

Joggal kérdheti az ember, ha e kifejezésnek van-e valami értelme, a mit az jelenthetne Loyson Hyacinthe gondolkozásában. Vagy talán végül is csak egy hatásra számitott ellentétel. Akkor el lehetne mondani: „sunt verba et voces, praetereaque nihil." Az Evangelium és a Koran egyesitése, Jézus és Mahomed szövetsége! Ez oly idegenszerü fogalom, hogy nem lehet felfogni, hogy Loyson Hyacinthe miként jött reá. A párisi theol. fakultásnak egy tanára egy kissé gunyolodva szólván a Hyacinthe eszméinek különlegességéről, Hyacinthe ugy hitte, hogy neki kötelessége szavainak némi magyarázatot adni. De ugy ütött ki, hogy a magyarázat is éppen olyan idegenszerü, mint maga a hitvallomás. Igy például azt mondja, hogy nincs más hit, csak a keresztény; hogy mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a musulmanok; hogy azok Jézus Krisztust elismerik, mint a Szent Szüz fiát, mint Mesiást, kinek visszatérését várják; hogy többet várnak tőle, mint a mennyit a keresztények megengednek; hogy az

orthodox keresztény fogalom közelebb áll a musulmanokéhoz, mint a szabadelvü keresztényekéhez; hogy nem akart az Istlam és a kereszténység egyesitéséről beszélni, hanem csak a volt gondolatában, hogy Francziaországnak Áfrikában jövője megkivánja a politikai és katonai egyetértést az Islam hatalmasságaival és hogy ez az egyetértés csak ugy lesz lehetséges, ha vallásaikat kölcsönösen megbecsülik . . . Könnyü lenne Loyson Hyacinthe határozatlan és zavaros eszméit megczáfolni, ha nem szoritkoznám az elbeszélő szerepéhez. Igen, kétségtelenül, in abstracto, mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a musulmanok, miután mind ők, mind mi, monotheisták vagyunk. De mi az, mi egy vallásnak az értékét adja? Avagy nem az a fogalom-e, melyet Istenről alkot. Nem teszem fel, hogy Loyson H. azt akarná bizonyitni, hogy a keresztények és a musulmanok ugyanazon módon fogják fel az Istent. S még kevésbé, hogy a Krisztust A mi azt a naiv nézetet illeti, hogy az orthodox keresztény (értsd katholikus) fogalom a Jézusról közelebb áll a musulmanokéhoz, mint a szabadelvü keresztényekéhez, ezt elég egyszerüen sajnálattal jelezni. Végül Loyson Hycinthe nem akart az islam és az evangelium egyesitéséről beszélni, hanem csupán politikai és katonai egyetértésről. Ki értheti e hangzatos tételt, melylyel a hitvallomás végződik? Mikor egy szövegnek hasonló magyarázat hozzáadásokra van szüksége, bizonyos, hogy az nem tiszta.

Nem hagyhatom emlités nélkül Hyacinthe-nak egy levelét sem, melyet csak most irt a Brunetière és Berthelot közt folyó bölcselmi vita alkalmából, mely vitában három hónap óta annyi tenta ömlött. Ismeretes, hogy Brunetière a „Revue des Mondesban“ a „tudomány bukását“ hirdette és sürgősen követelte, hogy a valláshoz, a hithez kell visszatérni, a mi itt a katholikus egyháznak való engedelmességet jelent és azt egy látogatás után irta, a melyet a pápánál tett volt. Berthelot, a jeles munkáiról s materialismusáról is átalánosan ismert vegyész felelt neki a Revue de Paris-ban, félrevetve minden vallásos eszmét, s egyedül a tudománynak tulajdonitva minden dicsőséget minden téren a haladás körül, s nagyzó naivitással azt mondva: „A világnak reánk nézve nincs titka“. Előre lehetett látni, hogy e két állitás felett élénk vita fejlődik ki a szemlékben és napi lapokban, s hogy némelyek Brunetière mellett s mások meg Berthelot mellett foglalnak állást. Sőt ez utóbbi párthivei egy lakomát is tartottak a „tudomány tiszteletére“, a mint ők mondták, de főképp azért, hogy tiltakozzanak Brunetière és eszméi ellen. A mi esztelenséget „a tudomány tiszte-

leté"-nek czime alatt e lakomán mondottak, hihetetlen. A keresztény vallással és erkölcscsel a legkegyetlenebbül bántak el. Nem csodálnám, ha bárki ugy itélne, hogy e tudósok, irók és politikusok, kik igy *inter pocula* egy kardcsapással vágták szét a kereszténységet és munkáit, azt mutatták meg beszédeikkel, hogy abból egy szót se ismernek. Az a római katholicismus s annak az értelmiekben és erkölcsiekben való despotismussa, a mely ellen a háborut viselik s melylyel a kereszténységet egynek veszik. Sajnos, hogy Francziaországban még mindig ott állunk, hogy még a mivelt emberek is összezavarják a kereszténységet és a katholicismust, és minthogy nem ismernek mást, csak ez utóbbit, nem is akarnak sem vallásról, sem bárminő hitről hallani.

Erről a kettős kérdésről „a tudomány bukásáról" és „a vallás haszontalanságáról" kérte egy lap a Hyacinthe véleményét. E kérdésre ő egy sokkal érthetőbb levéllel felelt, mint a milyen a hitvallomása, melyről fennebb szólottam. E levél már jó érzékkel van irva. A lényegesebb részeket idézem belőle: „Nem hiszem, mondja, sem a tudomány, sem a vallás bukását. A tudomány nem bukott, csak azokra nézve, kik többet vártak attól, mint a mennyit igért, mint a mennyit igérhetett. A vallás sem csalta meg a reményt, melyet beléhelyeztek, a mennyiben a vallást nem zavarják össze a babonával és fanatismussal, melyek annak tévedései, vagy ha szabad ugy mondanom, torzképei. Mint a világon minden nagy dolog, a tudomány, az igaznak hatalma és a vallás, a jónak hatalma, az Istentől jőnek . . . Hogy a tudomány vallásos legyen, meg kell engednie, hogy a törvények, melyeket magában foglal, a legfőbb törvényhozóra mutatnak, és fel kell hagynia azzal, hogy a természeti rend nevében tagadja az erkölcsi rendet, mely a hallhatatlan lélekben és az élő Istenben összegeződik! . . . Hogy a vallás tudományos legyen, meg kell engednie a hit javitását, ujitását, és eltávolitania azokat a tanokat és gyakorlatokat, melyek az észszel és a lelkiismerettel ellenkeznek, el mindent a mi haszontalan vagy káros... Akkor aztán egyszerre megszünik a leghibásabb és legszomorubb ellentétesség, a vallási igazságé és a tudományé: az ellentétesség, mely idegen a tudomány természetének éppen ugy, mint a vallásénak, s mely azok tudatlanságának vagy szenvedélyének munkája, a kik a mi veszedelmünkre mindkettővel visszaélnek. . . ."

— A lelkészi értekezletek az idén hamarább tartattak, mint rendesen. A liberalisok csak a lutheránus l. értekezletben vettek részt, hol Vaucher, a párisi theol facultáson a gyakorlati theologia

tanára a „cultus"-ról olvasott fel. Vaucher nagyon orthodox, lutheri-orthodox a szó legszorosabb értelmében. Neki az egyházról ugyanaz a fogalma, mi a régi lutherismusé, mely a r. katholikus fogalom elemeit megtartotta, igy például a hatalom felfogásában, melynek az egyház, szerinte, letéteményesse; a kegyelem eszközeiben, a melyekkel rendelkezik és a sacramentumok értékében . . . Fölolvasónak is egy egészen sajátszerü fogalma van az egyházról, hogy az a választottak cultussa, vagy hogy az Apocalypsis egy kifejezését használjuk, a melyet egyébiránt ő maga is használt, „a mennyei Jeruzsálem cultussa." A cultus nem a hivőkhez intézett felhivás, s nem is kell annak lenni, mondja. Nem kell missioi jellegünek lenni azok számára, kik gyöngék a hitben, annak a hivők hite látható kifejezésének kell lenni, a kiknek az a számára van. Ilyen cultussal nem lehet szó a sokaság egyházáról, miután a cultus nem a megtérésre való felhivás, hanem a megtértek cultussa. Nézeteit ezekben összegezte: 1. A hivő vagy a hivők, a megtértek közönsége jelenik meg Isten előtt, hibáit megvallja és hitét megerősiti; 2. Isten az ő szolgáinak legjobbjai által, eme szervei által az egyháznak, melyre Jézus a megkötés és feloldás hatalmát bizta, a kulcsnak hatalmát, adja meg a vétek alól való feloldást, mert az egyháznak egyik legfontosabb tiszte a vétek alól föloldozni; Isten tehát a keresztény községnek a pap szája által adja a tanitásokat, a melyre szüksége van, a bibliamagyarázatot, predicatiot . . . 3. Végül a keresztény község büneit igy megvallva s hitéről vallást téve, a feloldozást és isteni tanitásokat megnyerve, célját eléri; az Istennel való közösség állapotjába jut, de ezt az állapotot nem lehet valósitani csakis a sacramentum által, mely a hivőt tényleg egyesiti a Jézussal, ki azt mondotta: „Ez az én testem, ez az én vérem"; és a cultusnak minden vasárnap az úrvacsorával kell bezáródni, mely egyedül biztositja a hivőt az Istennel és Krisztussal való közösség valóságáról." Az igy felfogott cultus következőleg megengedi a szertartások és szertartásformák oly liturgiáját, mely a dogmatikus felfogásnak megfelel, mely Vaucher szerint változhatlan dogmatikai alapra támaszkodik. Ez a cultus eszménye, mondja Ámde hogyha a fogalmak változnak, változtatni kell a liturgiai formákat is, mert a liturgiának meg kell felelni a község gondolkozásának. Vaucher ellene van a liturgia egyformaságának, a mit sokan a legfőbb dolognak tartanak. De azt akarja, hogy a liturgia úgy javittassék, hogy számba vegye a cultus módositásainak történelmét. Nem pártolja a cultusban a rögtönzött imát, hanem a liturgikus imának ad előnyt, mely érett utángondolással iratik és a mely jobban megfelel a község szükségletének.

Álláspontja ellen több kifogást tettek, melyekből egy-kettőt megemlitek. Egyik tanártársa azt mondotta: „Ön a gyakorlati theologiának tanára és azt akarja, hogy a cultus fejlődését tanulmányozzák, de nem szólott a dogma változhatóságáról és engedje meg nekem, a dogmatika tanárának, hogy a dogmák változnak.“ Coquerel pedig azt a megjegyzést tette: „Ön nem akarja a téritő predicatiot. Én úgy vélem, hogy a mi községeinkre, a milyeneknek én ismerem, a cultus és predicatio főczélja: hogy a gyakran lankadó buzgóságot fölmelegitse, a sziveket meginditsa, rábeszéljen, meggyőzzön, épitsen...“

De végül mindamellett is, hogy Vaucher több ellenmondásba esett, munkája nagyon érdekes volt és tanulságos főleg történelmi részében.

Szóljak-e röviden az orthodoxok értekezleteiről is? Két tárgygyal foglalkoztak. Az egyik: „Azokról az eszközökről, a melyek által a különböző franczia prot. egyházak szellemi egységét külsőképpen erősiteni és nyilvánitani lehet.“ A fölolvasó úgy látszik, maga nem találta meg ez eszközöket, mert azt inditványozta, hogy alakitsanak a különböző egyházak képviselőiből, lelkészekből és világiakból egy értekezletet, mely minden három évben jőne össze. Az inditványt nem fogadták el, hanem egy bizottságot küldtek ki, hogy 1896-ra készitsen előterjesztést.

A másik felolvasás arról szólott, hogy az egyháznak multitudinistának vagy individualistának kell-e lenni. Felolvasó azt mondotta, hogy „a multitudinista egyház a tények által megczáfolt hypothesis.“ Ennek nagyon sokan ellenmondottak.

A többi vallási társulatok összejövetelei érdekesebb dolgot nem nyujtottak s igy azokat mellőzöm is.

— Úgy gondoltam, hogy irnom kell a festők kiállitásáról és több jegyzetet is tettem ebből a czélból. De hogy a rendesnél ne foglaljak el több helyet, csak az önök honfitársának, Munkácsynak festményére szoritkozom. Ő ez évben két, egymástól nagyon különböző festményt állitott ki. Az egyik vallásos tárgyu: „A Calvaria“, nagyméretü vásznon. Ez, a mint a neve is mutatja, a megfeszitett Jézust ábrázolja. A kereszt, mely jókora nagyságunak látszik, egy rögös, durva, száraz halomra van állitva. Mária, Magdaléna és János, a legjobban szeretett apostol, vannak a kereszt alatt. Az anya kinos fájdalmában fiának lábait öleli át. Hátrább egy kissé Magdaléna áll lesujtottan, kétségbeesetten. János, kinek szerető szive megszaggatva, szőke fejét a kereszt felé forditja és hallgatag önti könnyeit az imádott mester emlékére, kit a gonoszok megöltek. Ez arczokon és ál-

lásokon lehetetlen észre nem venni azt a bensőséget és különféleséget, melylyel a festő a fájdalmat kifejezte.

A Krisztus csaknem ugyanaz az ismert alak, melyet Munkácsy már megalkotott és magának elfogadott. A festés kitünő; az ellentétes szinek finoman árnyaltak s a kép mély hatást tesz a szemlélőre. És mégis, mondjam-e? ez a kép nem fogja feledtetni a müvésznek ama fenséges festményét: *Krisztus Pilátus előtt.*

A másik munkája a Strike. Egy jelenet a munkások életéből, milyeneket napjainkban gyakran látunk. Az egyik hangadó munkás egy csapszék asztalán állva lázitó beszédet tart társainak. A többiek körülte állva hallgatják különböző állásban; de mindenik nagyon kifejező, mindenik visszatükrözi azt a szenvedélyt, mely elfoglalja. Szóval a festmény nagyon érdekes, drámai és igaz. Munkácsy e képeket a Champs-Elyseés-i salonban állitotta ki. A közönség véleménye szerint a festők mindkét salonjának kiállitása az idén magasabb szinvonalon áll, mint a mult évben.

CHARRUAUD D.

Gordon Sándor könyvéről.

Gordon Sándor, az angol unitáriusok kiváló történelemírója, közelebbről egy könyvet adott ki e czim alatt: *„Heads of English Unitarian History.“ „Az angol unitariusok történelmének fejezetei.“* Gordon Sándor neve előttünk rokonszenves név, nemcsak magyaros hangzásáért, hanem azért a meleg érzelemért is, melylyel a magyar unitáriusok iránt viseltetik, s melynek oly szép, mondhatjuk, meglepő jeleit volt alkalmunk tapasztalni. Mikor mint angol hitrokonaink képviselője körünkben megjelent: saját édes anyanyelvünkön szólott mi hozzánk. Ez és a történelmünk iránt való mélyebb érdeklődés nevét nálunk általánosan ismertté tették. Most megjelent munkája csakis fokozhatja az iránta való rokonszenves tiszteletet. A munka tárgya ugyan nem a magyar unitáriusok történelme, de bizonyos tekintetből még nagyobb jelentősége van annak, hogy szerző e könyvében az angol unitariusok történelmével foglalkozik. Az angliai unitáriusokról jelentek meg ugyan történelmi művek, mint „Tayler Retrospect of Religous Life in England, 1845;“ „J. R. Beard, Unitarianism exhibited in its Actual Condition, 1846;“ „Wallace, Antitrinitarian Biography, 1850;“ „Spears, Record of Unitarian Worthies“ 1877, de rendszeres történelmük még nincs megirva, holott erre, ugy angol, mint amerikai egyházainkat tekintve, a biztosabb hittani és egyházi fejlődés szempontjából, oly nagy szükség van.

A történelmi tanulmányok iránt az érdeklődést ébreszteni, a történelmi érzéket ez aránylag ifju egyházak tagjaiban erősitni és a rajtok kivül állóknak az unitarismusról alapos ismeretet nyujtani, ez a Gordon könyvének a czélja.

Ő maga a munka előszavában ezeket irja: „Az angol unitarismus történelme kevésbé ismeretes, mint a hogy azt megérdemelné. Sok helye homályos levén és története szálai nehezen bonthatók, nem látszott könnyű tanulmánynak. S azt is meg kell jegyeznem, hogy a brit és külföldi unitárius társulat, a mig felvette tervébe a bibliai, theologiai és irodalmi ismeretek terjesztését, kifejezetten nem gondoskodott a történelmi ismeretek terjesztéséről. Pedig az unitárismus

történelme a kulcs, annak a megértéséhez. — A következő vázlat kisérlet arra nézve, hogy e történelem alapjai a tanulmányozóknak utbaigazitásul letétessenek. Az első forrásokra való vonatkozások, idézetek nem annyira arra szolgálnak, hogy a szöveget megerősitsék, hanem inkább arra, hogy az olvasót segitsék további részletek vizsgálására, oly kiadványokra irányitván figyelmét, melyek meglehetősen hozzáférhetők."

Szerző az angol unitáriusok történelmének három főfejezetet jelel meg: I. *A bel- és külföldi, szorványosan mutatkozó antitrinitárismus kora*, mely láthatólag 1548-ban az Assheton nézeteinek visszavonásától kezdődik. (Assheton. anglikan lelkész, kit Cranmer érsek elé idézték, hogy a Krisztus istenségét és engesztelő halálát beszédében tagadta). E fejezet főbb pontjai: 1. Lollards. 2. Külföldi gyülekezetek. 3. Assheton. 4. Hellandi befolyások. 5. Socicinianus befolyás. 6. A köztársaság. 7. A királyság visszaállitása. 8. Millton és Bunyan. — II. *A gondolkozók jeles iskolájának kora*, melyben az *unitárius* nevet először kezdik használni, s mely 1682 től az első unitárius okmány idejétől számitandó. E korban az unitárius név egy külön theologiai irányt jelöl, t. i. az istenség egy személyűségéről való tant. Főbb pontok: 9. Az angol unitarismus első okmánya. 10. Firmin. 11. A Toleration Act következményei. 12. A distenterek unioja 13. Unitarismus a Congregationalisták közt. 14. Clarke. 15. Baptisták s Hugenották. 16. Baxter és Locke. 17. Salters Hall. 18. Szabadelvű világiak. 19. Dissenter académiák. 20. J. Taylor. 21. Humanitárianusok. 22. Wesley. 23. Priestley. III. *Az unitarius egyházi élet kora*, mely 1774-től, a Lindsey templomának megnyitásától számitódik. E korban az unitarius név vallás-társulati elvet jelent, t. i. az egyetlen egy Isten, az Atya imádását. Főbb pontjai: 24. Lindsey. 25. Az unitárius név használatának megszoritása. 26. Belsham. 27. Unitarius társulatok. 28. A birminghami zavargás. 29. Paine. 30. Folyóiratok. 31. Unitárius alapitványok és missiok. 32. Az unitarius vallás törvényesitése; unitárius társulat. 33. Channing, Tuckermann, Rammohun Roy 34. Arianismus. 35. Viták. 36. A dissenterek templomaira hozott törvény. 37. Az unitarius hitbuzgalom hanyatlása és ujraéledése. 38. Az ujabb bibliai criticismus. 39. Befejezés. — Ezekben határozza meg szerző az angol unitáriusok történelmének fejezeteit és azoknak nevezetesebb pontjait. Igaz, hogy ez csak vázlat, de a *Socinok* neves történelemirójától. Az oly részletes és pontos tanulmányozásnak az eredménye, melyre teljes biztonsággal lehet már épitni.

De ezzel a könyvnek még nem mondtuk el egész tartalmát Szerző

mutatványokat ad arra is, hogy miként kell az egyes történelmi szakaszokat kidolgozni, s a könyv második felét a Baxterről (a nonconformisták 1662-ben történt kiválása), a Priestleyről (az unitarismusnak a mult száz évben való ujjászületése) irt kitünő értekezések foglalják el. A mint a záradékból látszik, ezek theologiai tanulóknak tartott eléadások voltak, de ugy vannak irva, hogy azokat minden mivelt olvasó élvezheti, s a Priestleyről és koráról szóló rész, az átalános olvasót különösen érdekelni fogja.

Szóval Gordon könyve a történelem tanulmányozóinak az angol unitarizmusra nézve a legértékesebb anyagot és a történelem kedvelőinek a legbecsesebb olvasmányt nyujtja. Nem titkolhatjuk el azt az ohajunkat, hogy vajha vázlatának többi részét is kidolgozhatná, s reméljük is, hogy erre alkalmat fog találni, mert alig lehet valaki hivatottabb az alapterven felemelni az épületet, mint épp annak a megalkotója. Bárminként leend, a lelkiismeretesen kutató és jeles dolgozatu tudós történelemírót most megjelent becses munkájáért, a legbensőbb örömmel és hozzágondolt meleg baráti kézszoritással üdvözöljük.

PÉTERFI D.

Gyöngymondatok.

(Ujkori iróktól.)

Előny.

Az ember előnyben állhat más felett, de annak mindenfelől elismerését nem lehet feltenni. *Guizot.*

Az embernek valamely előny birtoklása feletti belső önérzete őt bátorságra hangolja s felfuvalkodásra viszi. *Malebranche.*

Előrendelés.

Van-e ember, a ki józan ésszel az előrendelés tanát csak egy pillanatig is hihetné? Az a tan a szabadakarat létezését vagy megengedi, vagy tagadja: ha megengedi, mire a dolgokon módosithatási szabadság? evel megdől maga a tan; ha tagadja, az újszülött gyermeket bölcsőbe kell vetni s enni nem adni, mert úgy is megél, vagy a felsőbb emeletről lelépni, mert nem lesz semmi baj, minthogy úgy volt elrendelve. *I. Napoleon.*

Elszántság.

Az élet egy, és egy csak a halál is, én azt kérdésre nem veszem, akármikor készen vagyok. *Kisfaludi Károly.*

A ki győzni vagy halni akar, ritkán győzettetik meg; e nemes kétségbeesés nem könnyen vesz el. *Corneille Péter.*

Elv.

Ha férfi vagy, légy férfi, legyen elved, hited,
És ezt kimondd, ha mindjárt véreddel fizeted;
Százszorta inkább éltedet tagadd meg, mint magad:
Hadd vesszen el az élet, ha a becsület marad. *Petőfi.*

Elvek által jut el az ember oda, hogy tudja, mit akar. Hol nincs elv, ott a számtalan tévedések és csalódások kimaradhatlanok. Hiány az igaznak és helyesnek fogalma s nem marad fenn egyéb, mint vakon nyulni ahoz, a mit az ember akar. *Ehrenberg.*

Éljünk magunknak; elég balgatag, a ki mások balgatagságán bánkodik. *Voltaire.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

Irodalmi Értesitő.

Arany János „Toldi"-ja. Tanulmány. Irta *Székely Aladár.* Kiadja a Franklin-Társulat. Ára 80 kr. A 129 oldalra terjedő füzet epikai költészetünk egyik legremekebb darabjának költői szépségeibe igyekszik behatolni. Szerző psychologiai alapon vizsgálja az érzelmi és értelmi elemeket, énekenként véve elemzi az egész költeményt. Magyarázza tartalmát, kifejezéseit, s röviden nyelvét, népies szólásformáit is. A lehető legaprólékosabban kiterjed nemcsak a versszakokra, hanem minden sorára, minden egyes szavára. Szóval ugy felaprózza az egész müvet, hogy a ki az eredetit talán sohasem olvasta is, e füzetből tiszta képet alkothat róla. — Eljárása a következő: Felveszi különkülön ugy a 12 ének mindenikét, mint a költeményt kezdő „*Előhang*"-ot és azt záró „*Utóhang*"-ot. Minden egyes éneket taglal, olyképpen, hogy felosztja tartalmát bevezetés, középrész v. főrész és befejezésre. Ezt követőleg lélektanilag és költészeti szempontból magyarázza a történetet, valamint a cselekményt, a nélkül azonban, hogy mélyebb kritikába bocsátkoznék. Majd a szereplő személyek, leginkább pedig a főhős jellemét, tetteit és szavait lelki állapotaikból vezeti le. Helyen-helyen hivatkozással van azokra az irókra, a kik előtte „*Toldi*"-val foglalkoztak. Igy felemliti *Kemény Zsigmondot*, *Lehr Albertet*, *Kardost*, *Haraszti Gyulát*, *Angyal Dávidot* és másokat s többé-kevésbé az ők nézetében osztozik. Arany „*Toldi*"-ja ugyan olyan munka, melynek tartalmát tán a legegyszerübb észjárásu ember is minden aprolékos magyarázat nélkül megérti, de azért a tanulmány, mint tudtunkkal egy ifju szerző komoly gondolkozásának bizonyitéka elismerést érdemel, s irója jövő irodalmi müködése iránt szép eszményekre jogosit fel. (S.)

Az oláhok története. Irta Hunfalvy Pál, kiadta a m. tudományos akadémia. I.—II. kt. Hunfalvy e nagybecsü munkáját, melyen még halála előtti napon is dolgozott, érdeme szerinti magasztalással fogadta a tudományos kritika. Mi e helyen csak arra óhajtjuk felhivni történettudósaink figyelmét, hogy e kiváló munkának egyháztörténeti része csak igen nagy ovatossággal használható. (II. kt. XIX fej.) Ritkán találni müvet, melyben nehány lapon át annyi hibás adat volna. A szerzőnek nem volt elég ideje müve e részének adatait a történeti hitelesség szempontjából megrostálgatni. Tévedései közül csak egynehányat jegyzünk fel. Hunfalvy szerint Erdélyben 1554-ben már meg volt erősödve a Kálvin tana, Alesius ref. püspök volt, Blandrata és Dávid Ferencz socinianusok, Heltai 1570 ben lett unitáriussá, az unitárius hitet János Zs. halála után 1571. nov. 19-én számitá a m.-vásárhelyi országgyülés a törvényesen bevett hitvallásokhoz; s végül: az unitáriusok nem protestánsok. — A székelyekről szóló fejezetekhez is sok szó férhetne. Ugy tetszik nekünk, hogy Hunfalvy még Orbán Balázs nagy müvét sem használta fel, mely pedig nem egy homályban hagyott kérdésére világot deritett volna. K ó.

A fiatalság barátja. 6. sz. A Dávid F. Egylet kiadványa. Vallásunk, Ürmösi Kálmántól; Erkölcsünk, Ajtay Jánostól; Képek az unitárius egyház történelméből, Simó Jánostól czim alatt tanulságos olvasmányokat tartalmaz az ifjuság számára. A felnőttek maguk olvashatják, valamint az ismétlők oktatásánál a tanitók használhatják. A füzetben van még egy mulattatva tanító elbeszélés Deák Miklóstól; s költemények Végh M., Simonfi és másoktól.

Kálvin János élete és egyházpolitikája. Irta Jancsó Sándor ref. theologiai magántanár. Az ifju szerző csaknem nyomról-nyomra követi Révész Imre (*Kálvin élete és a kálvinizmus*, Pest, 1864.) és Szász Károly (*Kálvin*, Budapesti Szemle, XVII. kt. 1878.) ismeretes munkáit s oly szembetünő szoros ragaszkodással, hogy nemcsak egymásnak ellenmondó itéletöket, hanem még jellemző kifejezéseiket is igen gyakran éppen ugy idéző jel nélkül átveszi. Azt talán mondanunk sem kell, hogy a Kálvin és Servet összeütközésének előadása tévedésekkel és alapnélküli ráfogásokkal telve s hogy szerző itt is minduntalan ellenmond önmagának. K—ó F.

Kálvin theologiája. Irta Nagy Károly, Nagy-Enyed. Nagy szorgalommal tudományos alapon, széleskörü tárgyismerettel készült mű. Szerkezete jó, a kidolgozás elismerést érdemel. Csak azt lehet sajnálni, hogy bizonyos tekintetek miatt nem adta meg szerző müvének az utolsó simitást: bár ő maga sem kivánja azt teljesnek vagy tökéletesnek tekinteni. K—ó.

Protestáns sajtó czimen Péntek Ferencz budapesti vallástanár és hirlapiró kőnyomatos ujságot ad ki. Czélja, hogy helyesen informálja a napi lapokat a prot. dolgokról.

———

Különfélék.

Ferencz József püspök jubileuma. A már szerzett érdemet megtisztelni, kiváló szolgálatok sorára visszatekintve örvendezni, s az örömnek és átérzett tiszteletnek külsőképpen is kifejezést adni, ebben van egy jubileumnak tartalma és egyszersmind jogosultsága. Napjainkban a jubileumok napirenden levők. Világi és egyházi társadalom egyaránt cultiválja az örömünnepélyeket. Állami hivatalnok, tudósok, tanárok jubilálnak. A róm. kath. egyházban a „primitiák"-ra a magasabb évfordulóknál ünnepélyt számosan tartanak. A puritán protestans egyháztársadalomban nem volt meg e szokás s a protestansok mostoha körülményei tényleg nem is engedték volna ily gyakorlat meghonosulását. Hiszen még egyházaik fennállásának száz évi fordulóit is a sok viszontagság közt alig tudták megtartani. Az unitárius egyháznak meg éppen csak háromszáz év mulva volt lehetséges alapitását megünnepelnie. Ma mindez másképp van. Ma a protestans társadalom is inkább tarthat örömünnepélyeket És miért ne tartana a maga módja szerint? mikor akár egyetemében, akár egyes kitünő személyeit véve, annyit, oly sokat mutathat fel ama tulajdonságokból és erényekből, melyeket ünnepelni lehet, melyek különösen a haladás, a mivelődés szempontjából méltánylatot, elismerést érdemelnek. Unitárius egyházunkban átalános az óhaj, hogy Ferencz József püspök, egyházi szolgálatának negyven évi fordulóján, a Bölönben aug. havában tartandó zsinaton jubiláltassék. Nem előlegezünk e jubileumból semmit. Csak arra szoritkozunk, hogy kifejezzük hitünket, hogy az unitáriusoknak és püspöküknek ünnepélye nemcsak az övék leend, hanem oly ünnepély, melyet az általános közvélemény elismerő helyeslése fog kisérni.

Tisztelgés. Dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi minister urnál egyházunk nevében f. évi jun. 6-án tisztelegtek személyesen Főt. Ferencz József püspök és Mlgs. id. Daniel Gábor főgondnok urak. A miniszter ur e tisztelgést a legszivélyesebben fogadta s a legnagyobb érdekkel meghallgatván egyházunk és iskoláink állapotáról nyert felvilágositásokat és ismertetéseket, teljes jóakaratu pártfogását és támoga-

tását igérte s vallásunkról, tekintettel annak egyszerü és szép tanaira a legnagyobb elísmeréssel nyilatkozott. Egyházunk elnöksége ugyanez alkalommal Zsilinszky Mihály államtitkár urnál is tisztelgett, a hol hasonló szivélyes fogadtatásban reszesült.

A Báró Baldácsy-alapitvány meghatalmazottainak évi közgyülése f. évi jun. 5-én tartatott meg Budapesten. A főt. püspök ur, mint egyházunk egyik meghatalmazottja is személyesen részt vett e közgyülésen, azt az örvendetes hirt hozta magával, hogy a közgyülés az alapitvány jövedelméből ez évre egyházkerületenként az évi 2500 frt rendes osztalékon kivül rendkivülileg még 500 frtot szavazott meg és igy egyházunk is ez évben e czimen 3000 frt segélyben részesül. Bizony nagy szükségünk is van rá minden tekintetben. Legyen áldott a nagy alapitó emléke!

Albert János jubileuma. Tordai egyházközségünk 1895. május 5-én Albert János papi és tanári müködésének 50 éves jubileumát tartotta meg. Bár azóta hetek és hónapok multak el s ugy a napi sajtóban, mint egyes szépirodalmi lapokban ismertetve volt ez ünnepség: még sem tehetjük, hogy ama viszonynál fogva, mely Albert Jánost e folyóirattal összekapcsolja, meg ne emlékezzünk e szép ünnepélyről. A jubileumnak a püspök, a főgondnok, az esperesek és mások megjelenése általános jelleget kölcsönzött. Reggel 8-kor már a főtér és a közeli utczák telve voltak ünneplő közönséggel, a mi a püspök kiséretének érkezését és fogadását igen ünnepélyessé tette. A rendezőbizottság minden lehető körülményt felhasznált, hogy az ünnepély Albert János 50 éves müködéséhez méltó legyen. A jubilans lakásán történt tisztelgések után kezdetét vette az istentisztelet, mely több lélekemelő momentumban bövölködött. Midőn a gyülekezet és a dalárda szép éneke után Albert János a szószéken megjelent, hogy elmondja imáját, melyet folyóiratunk fennebb közöl: a templomot szorongásig megtöltő közönség arczulatán a mély meghatottság jelei látszottak. Valódi áhitattal kisérte a sziv és lélek igaz hangján elmondott szép fohászt mindvégig. Jól esett hallanunk, hogy az ünnepelt még most is, ötven évi szolgálat után gondolatait vallásos mély érzését oly szépen fejezi ki és ugy ragyog nyelvezetén a költészet zománcza, mint évtizedekkel ezelőtt, midőn élete viruló korszakában szép imakönyvét irta. Csegezi László, Albertnek gyermekkoruktól kezdve hű társa és barátja egy tartalmas egyházi beszédben ecsetelte érdemeit, melyeket magának az egyházban, a társadalomban s általában a közélet terén 50 évi munkássággal kivivott. — Ugyanezt tette Ferencz József, püspök is, ki az ő remek szónoklatának erejével nemcsak a jubilánst

hatotta meg a könyezésig, de elragadta a hallgatóságot is, midőn végezetül köszönetet mondott az egyházközségnek, s az egész városi közönségnek ama szeretetért, melylyel Albert Jánost vallás és nemzetiségi külömbség nélkül elhalmozta és támogatta egy félszáz éven át közjóra irányult hasznos szolgálataiban, papi és tanári működésében. Az E. K. T. elismerését Boros György, tanár és közig. jegyző, olvasta fel. Föl kell emlitenűnk még Székely Miklós gondnok szép alkalmi beszédét, melylyel az Albert János nevére kiállitott 1200 korona értékü alapitványlevelet (közadakozás utján) átnyujtotta azon czélból, hogy annak kamataiból a tordai egyházközség szegényei segélyeztessenek; továbbá Nagy Olivér, megyei főjegyzőnek a hálás tantványok nevében mondott lelkes szónoklatát s magának a jubilánsnak találó válaszait. Isteni tisztelet után, az ebéden 200-nál többen jelentek meg s számos felköszöntőben éltették az ünnepeltet. Tartsa meg az ég még sokáig ép testi és lelki erejét családjának s egyházának diszére, s a közügyeknek előmenetelére.

Egy tanfelügyelő kitüntetése. Deák Lajost, Marostorda vármegye tanfelügyelőjét a király „királyi tanácsos" czimmel tüntette ki. A kitüntetett először a megyei közigazgatásnál szolgált, 1883-ban neveztetett ki tanfelügyelőnek. Több, mint tiz évi müködése alatt tankerületében legnagyobb részt az ő buzditásai és szorgalmazásai következtében 100-nál több uj iskola épült s ennek nyomán megkétszereződött a tényleg iskolába járók száma is. Munkaereje s humanus érzülete által közbecsülést vivott ki és a kitüntetés érdemes férfiut ért, mit örömmel jegyzünk fel mi is s annál inkább, mert egyházközségeink iskoláival szemben is a legjobb akaratot tanusitotta.

A *„Brit és külföldi Unitárius Társulat"* ez évi — és ezuttal — hetvenedik közgyülését f. évi junius hó 4-től 8-ig tartotta meg Londonban az Essex-Hallban. A gyülés nagyon népes volt. A társulat alapitása óta, 70 év leforgása alatt sok és fontos szolgálatot tett *az unitárius* ügynek. És ezt főleg három irányban eszközölte u. m. alkalmas időben segélyezte a gyenge eklézsiákat; segitett uj eklézsiák alapitásában; s vallásos eszméink terjesztése érdekében röpiratokat, könyveket osztott ki. Különösen a lefolyt év igen nevezetes az angol unitáriusok egyháztörténelmében. 1894. május 1-től 1895. ápril 30-ig 191,158 röpiratot s 2379 könyvet osztottak ki, melyeknek értéke, mintegy 6000 frt. A társulat évi bevétele 68 ezer frt, ugyanannyi a kiadás. A 68 ezer frt bevétel többnyire mind önkéntes adakozás utján folyt be. A gyülés junius 3-én este kezdődött a vendégek fogadásával, mely alkalommal Carpenter Estlin J. M. A., a Manchester College tudós

theologiai tanára tartott igen érdekes felolvasást a következő tárgyról: *„Jézus viszonya saját korához és a miénkhez“*. Junius 5-én Walmsley Douglas, B. A., belfasti lelkész tartott alkalmi szónoklatot, mely nagy hatást keltett s elhatározták, hogy sok ezer példányban fogják kinyomatni s kiosztani. A következő napokon voltak még felolvasások s a fiok-társulatok ügyeinek az elintézése. A Conversazione-n vagyis az ugynevezett banketten szellemes felköszöntők voltak. Jelen volt a gyülésen Barrows J. S. is, a Christian Register szerkesztője, Bostonból, ki egy pár év előtt minket is meglátogatot. Főt. Ferencz József püspök ur üdvözlő levelet küldött a közgyülésre, melyet nagyon szivesen fogadtak és meg is köszöntek, s melyre Gordon Sándor a manchesteri theol. intézet igazgatója mondott a magyar unitáriusokért szép beszédet.

„Kollegiumaink értesitői a milleniumra.“ *Váró Ferencz* nagyenyedi ny tanártól. E füzet tanügyi szempontból igen nevezetes, a mennyiben az iskolai értesitők szerkesztés módját veszi viszgálás alá. Előadja az eddig gyakorolt utakat és módokat, feltünteti azoknak jó és rossz oldalát s ajánl azok helyett ujakat. Egy egész tervezetet mutat be, mint a melyet a lokalis érdekü dolgokon kivül, minden intézet elfogadhat s ezáltal a milleniumra egyöntetü értesitőink lesznek. A tervezetből kiemeljük azt, a már csaknem minden hivatalnál konstatálható tényt, hogy a statistikai kimutatásokat szükségteleneknek vélvén, egészen elhagyja, ugy a tananyag kimutatást, valamint a tanulókra vonatkozó rovatos statistikát is. — *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus* rendező-bizottsága nevében Dr. *Heinrich G.* elnök és *Nagy László* főtitkár egy felhivást bocsátottak Magyarország tanítói és tanári egyesületeihez, testületeihez. E felhivás a milleniumi tanügyi kongresszusban való közremüködésre serkenti az egyesületeket s kéri, kik valamely tételt akár szakosztályi, akár összes ülésen megvitatni akarnak, hogy sziveskedjenek az illető tételt, az előadó nevének, állásának és lakóhelyének pontos megjelölésével az elnökséghez september hó végéig bejelenteni. Felkéri továbbá Magyarország tanitóit, tanárait s másokat is, hogy 2 frt tagsági dij beküldése által a kongresszus tagjaiul minél előbb jelentkezzenek. — Épen most jelent meg *kolozsvári főiskolánk értesitője* az 1894/5. isk. évről *Boros Sándor* igazgató gondos szerkesztésében. Bevezetésül Boros S. az internatusokról értekezik. A theol. intézetben tanult: 6, a gymnasiumban: 254., ebből unitárius: 162., az elemiben: 64.

Dr. Kovács Ödön †. Az ev ref. egyház elvesztette egyik legtehetségesebb és legtudósabb férfiát. Dr. Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanár f. évi máj. 16-án hasznos munkássága köréből elszólitatott. Nem az ő nagy érdemeit s több oldalu müködését akarjuk itt méltatni, de az ember és hittudós iránt tiszteletünket kell kifejezni. Dr. Kovács Ödön a szabadelvü theologiai iránynak volt a követője, modern theo-

logus volt. Előbb ugyan az utrechti egyetemen hallgatott előadásokat, de aztán a leydeni hires egyetemre ment, hol a szabadelvü theologiának Hollandiában legkitünőbb képviselői, Scholten és Kuenen tanitottak. Itt végezte egyetemi tanulmányait s szerezte 1869-ben a tudori czimet és lett azután tanár. A modern theologusnak legjobb tulajdonságai egyesültek benne: alapos tudás, széles látkör, irodalmi miveltség, nemes loyalitás és a fenkölt gondolkozásu és türelmes szellemü ember. És a mig egyházát hiven szolgálja és oly hatalmasan hat abban a theologiai szellem föllenditésére, más protestáns egyházakkal szemben inkább az egyesitő, mint a szétválasztó pontokat keresi, minek nyilatkozatait nem egyszer volt alkalmunk, nem egy nevezetes kérdésben, protestans közös ügyben tapasztalni. Modern theologus volt a szó legjobb értelmében, modern theologus elvben és gyakorlatban, a tanári széken és tanácskozások termében. Tisztelettel adózunk nemes emlékének!

Gyászhir. *Nagysolymosi Koncz György* okl. ügyvéd, egyháztanácsos jun. 22-én 84 éves korában Nagy-Borosnyón jobblétre szenderült. Egyike volt a régi jó táblabirói alakoknak, átalánosan szeretett és becsült ember. Halálát neje, Ambaris Rozalia, kivel 52 évet élt boldog házasságban, testvére Koncz Polixena, özv Török Pálné s rokona Szentkirályi Árpád, kereszturi felügyelő-gondnok és családja fájlalják legközelebbről.

I. Pótlék a bágyoni belső emberek névsorához.

A Fodor András ur által a mult füzetben közlött bágyoni unitar. belső emberek névsorát egynehánynyal kiegészithetem a Consist. és Colleg.-i jegyzőkönyvek alapján. Teszem azon reményben, hogy a még hiányzók is előkerülhetnek s az egész névsor teljessé csak igy válhatik.

Bágyonban papok voltak a közlötteken kivül:

Sztgyörgyi Simon, 1646—1656. Bágyonban temették el okt. 26-án. Ez a sztgyörgyi Beke Dániel püspök fia volt.

Sztpáli István, 1651—1663. Innen ment Ádámosra s onnan Toroczkó-Sztgyörgyre. Előbb mester volt Bágyonban.

Kökösi János, 1663—1666. Csegezből jött.

Nagy Mihály, 1685. jun. 14-én bágyoni pap volt, a mint Szaniszló Zs. irja naplójában Tört. Tár. 1889. 269. l.

A Fodor ur által 3-iknak jelzett Réthi János 617-ben mint kövendi pap halt meg, azelőtt volt bágyoni pap. A 8. p. alatti Almási János nem a t. sztgyörgyi pap, hanem az, a ki 1704-ben bándi pap volt, két külön személy.

Mesterek:

Almási András, 1626. ápr. 26 án vitetett ki a collégiumból.

Kövendi Gergely, 1627. ápr. 27-én.

Sztpáli István, 1654 - 1657. Ekkor pap lett helyt Bágyonban.

Benczédi Ferencz, 1661. ápr. 22.—1665. ápr. 24. Papnak vitték Kövendre a lecsapott Hidvégi Tamás helyett (Protoc. Part. Consist. II. 65. l.)

Sztpáli Péter, 1670—1676. Szováti pap lett.
Kövendi Samuel, 1685. ápr.—1687. ápr.
Sztgyörgyi János, 1687. ápr.—1696.
Ekárt Mihály, 1696. ápr. 24.
Sztmihályfalvi István, 1703. ápr. 24.

BENCZÉDY G.

II. Ujabb adat Broser Jánosról.

Nagytiszteletü Szerkesztőség! Most kapván a Keresztény Magvető 1895. évi 2-ik füzetét, ebben emlités tétetik Broserus Jánosról. Csak azt akarom becses tudomására juttatni, hogy a debreczeni ev. ref. főiskolai tanulók anyakönyvében, az 1591-ik esztendőben az első szám alatt aláirott az iskolai törvényeknek Joannes Brosserus. Ha valamely adatnak ez beválnék, ezzel is több lenne egy adattal. Megkülömböztetett szives tisztelettel maradok

Hajdú-Böszörményben, 1895. május 9.

BAKÓCZY JÁNOS m. k.
ev. ref. lelkész.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

XVII. közlemény.*)

123. Özv. Koronka Antalné 3-szor 2 frt.
124. Májai István Tordáról 4 frt.
125. Lehmann Róbertné urnő Kolozsvártt 10 frt., Özv. Veress Sándorné 1 frt; együtt 11 frt.

E közlemény összege	17 frt	— kr.
Az előbbi közlemények összege	3547 „	40 „
Együtt	3564 frt	40 kr.

Kolozsvártt, 1895. julius 1.

Ferencz József,
unitárius püspök.

A NAGY-AJTAI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA

1. Ügyvéd Kovács Gábor 1886-ban junius 14-én egy 100 forintról szóló *alapitványt* tett az unitárius egyháznak kepe váltság czimen, mely saját neve alatt kezeltessék. 2. Ügyvéd dr. Ferenczi Géza 1894. február 12-én azon igéretet tette, hogy valameddig Ajtán lakik, az urvacsora kiosztáskor, mind a négy innepen *bort* ajándékoz, — mely ajándékát vallásos kegyelettel teljesiti is — értéke 12 forint. 3. Urvacsorai kenyeret már 15 évtől fogva N.-Ajtai Péterfi Sándor atyánkfia ad. 4. 1895. febr. 12-én özvegy Péterfi Tamásné Incze Rozália asszony az unitárius egyház magtára gyarapitására egy 100 frtról szóló alapitványt tesz *kepe váltság* czimen, azon kikötéssel, hogy néhai férje Péterfi Tamás és fiok Gyula nevöken kezeltessék. E szives adományokért az egyházközség nevében hálás köszönetet nyilvánit.

Kriza Sándor,
lelkész.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA TETT ADOMÁNYOK.

XXXXVIII. közlemény.

Az *állandó alapra* (folytatás) 1891-ben: Hegedüs Aladár 30 frt, Gróf Egger Fer. 100 frt, Schellnasz Jul. 100 frt, Déczy M. 30 frt, Standenheim N. 30 frt, Zichy E. 30 frt, Kovács L 30 frt, Gróf Bubna J. 100 frt. Hirsch E. 30 frt, Huszár G. 50 frt, Hosszu Il. 30 frt, Boldenwegh 25 frt. Kaffka Ede 30 frt, Kromenacker V. 30 frt, Bock-Hallenbach I. 100 frt, Várhalmi L. 30 frt, Gerhardt Anna 30 frt, Wächter N. 30 frt, Pribenszky 30 frt, Melha 30 frt, Siklósi T. 30 frt, Lorber Fer. 100 frt, Bittó S. 30 frt. Dr. Selak 30 frt, Blau J. 30 frt, Brada M. 30 frt, Majthényi Károly 50 frt, Szaghmeister Ar. 25 frt.

Derzsi, lelkész.

---

*) L. XVI. közleményt a K. M. 1894. évi 4-dik füzetében.